

Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)

Russia's Armenian Card in its Turkish Policy (1878-1918)

Doç. Dr. Yusuf Sarıncay*

Özet

Ermeniler XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya'nın ilgisini çekmeye başlamış ve bu ilgi Birinci Dünya Savaşı'na kadar giderek artmıştır. Söz konusu ilginin kaynağında Rusya'nın geleneksel güneye inme politikası yatmaktadır. Rusya, bir ucu Balkanlar olan bu politikanın diğer ucunun Ermeniler vasıtasıyla Anadolu toprakları olmasını hedeflemiştir. Bununla birlikte, Ermeniler de Rusya'nın bu projesinin bir parçası olmanın avantajını kullanarak bağımsızlıklarını kazanma umuduna kapılmışlardır. Diğer bir deyişle, Rus-Ermeni ilişkileri, özellikle Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde, Osmanlı toprakları üzerinde farklı emelleri olan iki milletin menfaat işbirliği şeklinde gelişmiştir.

Bağımsızlıklarını elde etmek için yabancı bir gücün desteğine şiddetle ihtiyaç duyan Ermeniler, Rusya'yı aradıkları güç olarak görmüşlerdir. Osmanlı-Rus mücadelesinde Ermenilerin, ihtiyatı elden bırakmamakla birlikte, çoğunlukla Rusya lehine tavır aldıkları açıkça görülmektedir. Hatta, Osmanlı orduları ile savaşan Rus ordusu içinde Ermeni birlikleri gönüllü olarak yer almışlar ve tebası oldukları devlete karşı savaşmışlardır. Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusuna rehberlik eden ve Ruslarla omuz omuza savaşan Ermeniler, Osmanlı karşıtı Rus-Ermeni ittifakının en açık örneğidir. Yine, yüz binlerce Ermeni, Osmanlı topraklarından Rusya'ya göç etmek suretiyle, Rusya'ya insan gücü sağlamıştır. Anlaşılacağı gibi, Ermeniler bağımsızlıklarını kazanabilmek amacıyla yayılcı Rus politikalarının bir aracı olmayı gönüllü olarak kabul etmişler ve bu uğurda mücadele vermişlerdir.

Ermeniler, Ruslarla yaptıkları işbirliği neticesinde, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları vasıtasıyla uluslar arası gündeme gelmeyi ve Büyük Güçlerin dikkatini çekebilmeyi başarmışlardır. Fakat, başta Rusya olmak üzere Büyük Güçler, Ermenileri daima kendi büyük politikalarının piyonları olarak görmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni komiteleri, gönüllü alaylar, Rusya, Ermeniler, Berlin Antlaşması

Abstract

The Armenians aroused the Russian interest from the mid-17th century till the First World

* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürü. yusuf.sarinay@basbakanlik.gov.tr.

Gözi

Akademik
Bakış

69

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008

War in a gradually increasing growing form. Behind Russia's interest there was its traditional policy of southern expansion. The Russian target to effectuate this policy was creating an area of influence on Anatolian territories via the Armenians. Likewise, the Armenians dreamed getting their independence through making use of being a part of the mentioned Russian policy. In other words, Russo-Armenian relations, especially in the last era of the Ottoman Empire, developed as a cooperation on interest of two nations having different ambitions on the Ottoman lands.

Because of their serious need for support of a foreign power to get their independence, the Armenians regarded Russia as the power they had been looking for. Thus, it has been historically observed that in the Turco-Russian struggles, the Armenians took position mostly in favor of the Russians. They joined the Russian armies and even fought against their own state, the Ottoman Empire. The Armenians who guided and fought with the Russian forces in Anatolia during the First World War are clear examples of the Russo-Armenian alliance against the Empire. In addition, hundred thousands of the Armenians supplied human power to Russia by migrating to the Russian territories. As is understood, in order to get their independence, the Armenians voluntarily accepted to be instrument of the expansionist Russian policies and struggled for it.

Their cooperation with Russia gave Armenians the occasion to come to the international agenda and draw attention of the Great Powers through the Hagia Stephanos and Berlin agreements. However, Great Powers usually considered the Armenians as the pawn of their great games.

Key Words: Armenian committees, volunteer troops, Russia, Armenians, the Berlin Treaty.

Rus-Ermeni İlişkilerinin Başlaması ve Gelişmesi

Ermenilerin Rusya'ya karşı gösterdikleri ilgi daha XVII. yüzyılın ortalarından itibaren başlamıştır. I. Petro'nun Rusya'nın başına geçmesinden sonra, İran'ın yönetiminden kurtulmak ve bağımsız bir devlet haline gelebilmek için Ermeniler, faaliyetlerini artırmışlar ve Petro'nun askeri gücünden faydalanmak istemişlerdi.¹ Petro da Doğu ticaretinden istifade etmek için Ermenilerden faydalanmayı düşünmüş ve bu temaslar neticesinde Çar, Ermenileri Rus topraklarında yerleşmeye davet etmiş, kendilerine dini ve dünyevi her türlü imtiyaz ve garantileri vermeye hazır olduğunu bildirmişti.² Büyük Petro ve Katerina devrinde yüzbinlerce sanat erbabı Ermeni Rusya'ya gitmiştir.

Taraflar arasındaki bu münasebetler kısa zamanda gelişmiş ve XVIII. asrın ilk çeyreği sonlarında bir nevi ittifaka dönmüştür³. Büyük Petro Doğu,

1 Hüsamettin Yıldırım, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri*, Ankara 1990, s. 30.

2 Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988, s. 368.

3 Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1985, s. 37.

Kafkasya ve Ermeni işlerine çok önem veriyordu⁴ ama aslında Rusya'nın Ermenilerin bağımsızlığı ve Ermeni Devletinin kuruluşuyla ilgilendiği yoktu. Aksine bütün gücünü, Rusya'nın doğu yolunda engeller yaratmamak için Ermenistan'ın işgaline kullanıyordu. Büyük Petro gibi Katolik yöneticilerde kendi emellerine ulaşmak için Ermenileri araç olarak kullanmak istiyorlardı.⁵

Ermenilere yönelik Rus faaliyeti devam ediyordu. 1769-1774 Türk-Rus harbinde Ermeniler, II. Katerina tarafından cesaretlendirilerek, Rusya'nın himayesi altında Ararat Krallığını kurma ümidine düşürülmüşlerdi.⁶

II. Katerina, Osmanlı seferleri esnasında Ermenileri Müslümanlar ve Türkler aleyhine teşvik etmiştir.

Gürcistan'ı Rusya'ya ilhak eden Çar I. Aleksander 1801'de Tiflis'e Rus askeri gönderdi. İran ile Rusya arasındaki kanlı savaşlar neticesinde, 1804-1805 yıllarında Ruslar, Bakü, Nahçıvan ve Erivan hanlıklarını işgal etti. Rus sınırı Hazar denizinden Karadeniz istikametine doğru genişlerken Rus hâkimiyeti de Mavera'yı Kafkas'a yerleşiyordu. Artık Rusya Osmanlı devletini doğudan da tehlikeli bir şekilde tehdit etmeye başlamıştı.⁷

Bundan sonra Ermeniler üzerindeki Rus hâkimiyeti başlamıştı. Rus hükümeti Ermenilerin kendi genişleme emelleri için iyi bir alet olabileceğini anladığından onları bu yolda kullanmaya başlamıştı.

1806- 1812 yılları arasında devam eden Osmanlı-Rus savaşı imzalanan Bükreş Antlaşmasıyla sona ermişti.⁸ Bükreş Antlaşmasında yer alan bir maddeye göre "Harp esnasında Devlet-i Aliyye'ye karşı düşmanca harekette bulunan tebaanın affedilmesinden" bahsedilmişti. Bu maddeyle Balkanlardaki Ortodokslar'ın yanı sıra savaş esnasında Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler kastedilmişti. Ruslar bu madde ile "hakikaten Hıristiyan tebaanın hamisi olduklarını" ifade etmek istemişlerdi.⁹

1816 yılında Rusya'daki Ermenilerin, eğitim ve öğretim alanında yetişmelerini ve daha sonraları Rus ordusunda ve diğer bazı kurumlarda görev almalarını sağlayacak önemli bir gelişme oldu. Ermeni zenginlerden Lazaryan ailesinin sağladığı imkânlarla Moskova'da "Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü" (Lazaryan Enstitüsü) kuruldu. Bu enstitü gençlerin eğitimi, sivil ve askeri

4 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 742 vd.

5 Hüsametdin Yıldırım, *a.g.e.*, s. 30.

6 Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 2005, s. 28; Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir*, İstanbul 1987, s. 25.

7 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 50.

8 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1985, s. 75.

9 Kurat, *a.g.e.*, s. 51.

hizmetlerde kullanılacak elemanların yetiştirilmesi gibi genel amaçların yanında, özellikle şark dillerinin teorik ve pratik eğitimiyle meşgul oluyor ve Rusya'da kurulan okul ve kiliseler için öğretmen ve papaz yetiştirilmesine ağırlık veriyordu. Enstitü bu faaliyetlerinde büyük ölçüde başarılı olmuş, burada yetişen öğrencilerin çoğu Moskova Üniversitesine gönderilmiş ve çeşitli akademik derecelere yükselmişlerdi.¹⁰ 1823'te Tiflis'te açılan Nersesyan Semineri de Ermeniler için birer eğitim merkezi halini almıştı.¹¹

Hudut hattı, Aras'ın güney kıyısında Nahçıvan ve Erivan üzerinden geçiyordu. Bu hudut çizgisinin, kötü tesbit edilmiş olması ikinci bir savaşa yol açtı. Gülistan antlaşmasıyla sonuçlanan savaşlarda Ermeniler Ruslara yardım etmişlerdi. Rus Çarı I. Aleksander bundan dolayı 1813'te Ermenilere bir teşekkür bildirisi yayınlamıştı.¹²

Ermenilerin Rus Kontrolüne Girmesi

1826 yılında İran'ın Rusya'ya saldırması ile başlayan savaşta Ermeniler zor durumda bulunan Ruslara yardım ettiler. Çar I. Nikola ordusuna, İran'ı işgal için emir verdi. Aslen Ermeni olan General Madatoff, İran üzerine hareket etti. Gözlerini tekrar Rusya'ya çeviren Ermenilerin başında bulunan Katagikos Nerses Aşdaragesi Rus yardımı ile bağımsızlık umuduna kapılmıştı. Ermenilere bildirilerle Ruslarla birlikte savaşmalarını emretti, gönüllü Ermeni alayları kurdu, her tarafta kuvvetler topladı. Çeşitli nutuklar söyleyerek gönüllüleri ve bütün Ermenileri heyecanlandırdı. Bütün Ermeniler, Rusların bu sefer kesin olarak kendilerini bağımsızlıklarına kavuşturacağına güveniyorlardı.¹³ Ermeni generali Kankak'a girmişti. Fakat yerine Rus generali Pankradieff getirildi.¹⁴

Kısa zamanda ele geçirilen yerler, yalnızca Rus silahlarının başarısı ve etkinliği ile değil, fakat aynı zamanda Ermenilerin gönüllü işbirliği ve katkılarıyla oluşan faaliyetlerinin de bir sonucu olmuştur. Revan Ermeniler tarafından gönüllü olarak Rus kuvvetlerine teslim edilmişti. Mart 1827'de General Benkendorf kumandasındaki Rus kuvvetleri Eçmiyazin'i zaptettiklerinde aşırı bir coşkunluk içinde karşılanmışlardı. Nerses, cemaatini Rusların yanında yer almaya çağırmış ve Ruslarla birlikte faaliyet göstererek, Rus askerleriyle birlikte savaşılmasını öğütlemiştir. Ermeniler savaşın başından beri Ruslara, onların yabancı oldukları İran topraklarındaki ileri hareketinde kılavuzluk hiz-

¹⁰ Beydilli, *a.g.e.*, s. 368.

¹¹ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 54.

¹² Uras, *a.g.e.*, s. 755.

¹³ Uras, *a.g.e.*, s. 756.

¹⁴ aynı yer.

meti görmekte ve Ruslarla omuz omuza savaşmaktaydılar. Hatta Katagikos Nerses, Rus kıtalarının ileri yürüyüşünde "kılavuz" olarak hizmet görmüştür.

8 Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşmasıyla İran, 1813'te kaybettiği araziye ilaveten Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarını da Rusya'ya terk etmek zorunda kalmıştır. Böylece Güney Kafkasya'da İran hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler Rus imparatorluğu hudutlarına girerken Eçmiyazin Katagikosluğu da Rusya sınırları içinde kalıyordu.¹⁵

Çar I. Nikola Türkmençay Antlaşmasıyla ele geçirdiği bölgeleri "Ermeni ili" (Armiyanskaya Oblast) olarak ilan etti.¹⁶

1828 yılında Rusya kendi tahrikleri ve yadımlarıyla başlattığı Yunan isyanı dolayısıyla zor bir durumda bulunan Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmıştır.¹⁷ Karadeniz kıyısından ilerleyerek Anapa ve Ahıska'yı ele geçiren Ruslar Doğu'da başarılı olmuşlar, bölgedeki Ermeni halkın da yardımıyla Doğu Anadolu'ya girip Kars'ı ele geçirmişler ve Erzurum'a kadar ilerlemişlerdi.¹⁸

Kars, Ahıska, Erzurum, Bayezid gibi önemli kaleleri ele geçiren Rus kuvvetleri Anadolu tarafında da Osmanlı zayıflığını gözler önüne sermekteydi. Doğu Anadolu'da Rus ilerlemesi, bir sene önceki İran savaşında benzer arazi ve şartlarla alışkanlık ve tecrübe kazanmış olan Paskyeviç kumandasındaki Rus ordusu için kolay olmuştu. Bunda arazi ve şartlara alışmış olmanın yanında, düşmanı Türk tarafının kıta harekâtı ve mevki durumu hakkındaki bilgilerle besleyen bölge Hristiyan/Ermeni ahalisinin yardımlarının da payı büyük olmuştur.¹⁹

14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'yla savaş sona ermiş, Rusya, Tuna nehrinin ağzındaki adalar ile Kafkasya'daki stratejik önemi olan bazı yerleri ele geçirmiş ve böylece Karadeniz'in batısından ve doğusundan biraz daha güneye inmiş oldu.²⁰ Bu antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya ile ilişkisi kesilmiş, bütün Kafkasya Rusların eline geçmişti.²¹

Ruslar Erzurum'a doğru ilerlerken onları nümayişle karşılamış olan bölge Ermenilerinden 100.000 kadarı barış yapıldıktan sonra Erzurum ve Eleşkirt

15 Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1983, s. 57.

16 Uras, a.g.e., s. 757.

17 Uçarol, a.g.e., s. 112.

18 Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1983, c.II, s. 60.

19 Beydilli, a.g.e., s. 383.

20 Uçarol, a.g.e., s. 113.

21 Gürün, a.g.e., s. 57.

bölgesinden Rusya'ya gitti.²² Rusya'ya giden bu Ermeniler Erivan, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerinde yerleştirildiler.²³

Ermeniler, Çar'ın Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarını Ermenistan vilayeti olarak ilan ve halkın tamamının Rus olduğunu kabul etmesinden sonra bu vilayetin bağımsız bir hale geleceği ve Çar'ın aynı zamanda "Polonya Kralı" olduğu gibi "Ermenistan Kralı" ünvanını da alacağını ümit ediyorlardı. Bu ümitleri fazla sürmedi. Rus müdahalesi kuvvetli ve sistematik bir surette yerleşmeye başladı. Ruslar Ermenilerin kutsal şehri Eçmiyazin'i ele geçirdikten sonra Ermeni Katagikosluğunun haklarını sınırlayıp, Ermenilerin kültürel ve dini konulara ait mevcut hukuklarını kontrol altına aldılar. 1836'da Katagikos Ohennes zamanında Pologenia adı verilen bir kanun çıkarıldı. Bu kanuna göre Rusya Eçmiyazin Katagikosunu bütün Ermenilerin katagikosu olarak tanıyor ve kendisinin değişik memleketlerdeki Ermenilerin gönderecekleri temsilciler tarafından Eçmiyazin kilisesinde seçilmesini kabul ediyordu. Fakat bu seçimi Çar'ın tasdik etmesi şarttı.

Ruslar artık Ermenilerin dini işlerine de karışıyorlardı.²⁴ Rusya yeni bir idari düzenleme ile Kafkasya'yı ikiye böldü. Gürcistan Güvernörlüğüne bağlandı. Bu sistem de ancak 4 sene sürdü. Kafkasya Müslümanları Ruslara bağlı olmak istemediler. Şeyh Şamil idaresinde mücadeleye giriştiler. Bunun üzerine bütün Kafkasya tek bir ünite haline getirilip, 1844'te Prens Vorontsov buraya kral naibi olarak tayin edildi ve bölgedeki asayişin temin etmele görevlendirildi.

Vorontsov, Kafkasya'yı küçük vilayetlere bölüp her birinde ayrı ayrı sükunun teminine çalışılmasını daha isabetli görerek, önce Kutais, Tiflis, She-makh ve Derbent vilayetlerini teşkil etti. Bu vilayetler sancaklara, onlarda bölgelere ayrılıyordu. Ermeni ahalinin büyük bir kısmı Tiflis vilayeti içinde kalmaktaydı. Bir süre sonra Vorontsov Erivan vilayetini kurdu. Bu eski Ermenistan vilayeti hudutlarına tekabül ediyordu. Daha sonraları bu vilayetlerin hudut ve isimleri değişecektir.²⁵

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasında Ermeni Faaliyetleri

Osmanlı Ermenileri için 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı bir fırsat olmuş, Rus orduları Doğu Anadolu'yu işgal edince yerli Ermenilerden bir kısmı onlarla işbirliği yapmışlar ve Rus işgal kuvvetlerinin hizmetine girmişlerdi. İşgalci

22 Hovannisian, Armenia on the Road to Independence, s. 9'dan naklen, Gürün, aynı yer.

23 W.E.D. Allen-Paul Muratoff, 1828-1921, Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966, s. 43.

24 Uras, a.g.e., s. 172.

25 Hovannisian, a.g.e., s. 10-11'den naklen, Gürün, a.g.e., s. 58.

Ruslar arasında Ermeni asıllı subaylar da vardı. Kars'ta Korgeneral Lazareff, Erzurum'da Binbaşı Kamsagaran gibi. Bunlar bir kısım yerli Ermeniye Ruslarla işbirliğine çektiler. Binbaşı Kamsagaran daha önce Erzurum'da diplomatik temsilci olarak bulunmuştu. İşgal sırasında Erzurum polis şefi oldu. Kendisi gibi Ermeni olan yardımcısı Teğmen Nikolosoff ile birlikte, bir çok Ermeniye Rus polis hizmetine aldı. Elllerine biraz yetki ve silah verilen işbirlikçi Erzurum Ermenileri ilk önce Müslüman komşularına eziyet etmişlerdi. İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Trotter Rus konsolos vekilinin de bunu doğruladığını belirtiyordu.²⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşıyla birlikte İstanbul'daki Ermeni aydınlarıyla kilisesi de kökten tutum değiştirmiştir. Savaşın gelişmelerine göre tavır alan İstanbul Ermenileri başlangıçta padişaha bağlı görünüyordular. Hatta Patrik Nerses padişaha bağlı bir Osmanlı yurtseveri olduğunu açıklamış, Osmanlı Ermenileri gönüllü asker yazılmayı bile düşünmüşlerdi. Ermeni toplumu Patrik Nerses'in başkanlığında toplanmış ve Sultan'ın tezkeresi okunarak Ermenilerin muhafız birlikleri için silah altına alınmaları, oya konmuş ve oy birliğiyle kabul olunmuştu.²⁷ Fakat Osman Paşa'nın Plevne'de yenilmesi haberi üzerine Patrik ve Ermeni toplumu bu fikirlerinden vazgeçmişlerdi.²⁸

Savaş Sonrası Ermenilerin Ruslar Nezdindeki Teşebbüsleri

Savaşın son günlerinde, Ermeni Patriği Nerses Varjebeyan'ın başkanlığında toplanan "Ermeni Milleti" meclisi, Rus Çarına verilmek üzere Eçmiyazın Katagigosluğuna bir muhtıra gönderilmesine karar verdi. Bu muhtırada Doğu Anadolu'dan Fırat nehrine kadar olan bölgelerin Türklere geri verilmeyip, Ruslara ilhak edilmesini, bu olmadığı takdirde, Bulgaristan'a ve "Bulgar Milletine" verilecek imtiyazların, "Ermeni Milletine" de verilmesini, işgal edilen toprakların boşaltılması halinde, ise, Osmanlı Hükümeti'nden ıslahat yapılması için maddi bir teminat alınmasını ve bu ıslahatın tatbik ve tamamlanmasına kadar Rus işgalinin devam etmesini istiyorlardı.²⁹

Mütareke görüşmelerinin Edirne'de başlaması üzerine Ermeni Meclisi, aynı zamanda Edirne'ye de bir heyet yollanmasına ve çok gizli bir toplantısında da, Rus imparatoru II. Aleksander ile Başvekil Gorçakof'a birer dilekçe sunulmasına karar vermişti. Edirne'ye gönderilen heyette, Edirne Ermeni Baş Piskoposu Kevork Rusçuklıyan ile Türk Murahhas heyetinde görevli Stefan Aslanyan Paşa ile Ohannes Nurian Efendi vardı. Orada Ermeni Patrikliğinin ve

²⁶ Bilal Şimşir, Osmanlı Ermenileri, (Türkçesi: Şinasi Orel), Ankara 1986., Belge No. 116.

²⁷ aynı eser, Belge No. 51.

²⁸ aynı eser, Belge No. 56.

²⁹ Uras, a.g.e., s. 199.

Görüş

Akademik
Bakış

75

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008

Ermeni Meclisinin delegeleri olarak, Grandük Nicholas'ın huzuruna çıktılar. Osmanlı Ermenilerinin Rus çarına bağılılığını bildirdiler ve Ruslardan lütuf dilediler.³⁰

Rus murahhas heyetinde bulunan Eski İstanbul Elçisi Kont İgnatief, Ermeni heyetinde bulunan Edirne murahhas vekili Kevork Rusçukliyan'a Osmanlı topraklarında "Ermenistan" diye bir bölgenin mevcut olmadığını, Ermeni milletinin dağınık bir halde yaşadığını ileri sürerek Bulgarlara verilen hakların kendilerine verilmeyeceğini bildirdi ve bir Ermeni Devleti için derhal mücadeleye başlamalarını tavsiye etti.³¹ Ermeni murahhas heyeti yoğun faaliyetlerine rağmen Edirne'de bir netice alamadı.

Ayastefanos Antlaşması

Fakat bu esnada Çar nezdinde yapılan teşebbüsler sonuç vermiş ve İmparator, İgnatief'e barış görüşmeleri sırasında Ermeni sorununun da göz önüne alınmasını Ermenilerin durumlarını ferahlatacak bir madde konulmasını bildirmişti.³² Nihayet Ayastefanos'ta devam eden sulh görüşmeleri sırasında bizzat Nerses ve bazı Ermeni ileri gelenleri, Rus murahhas heyeti başkanı, Çar'ın kardeşi Grandük Nikola ile görüşerek, antlaşmaya Ermenilerle ilgili bir madde koydurmaya muvaffak oldular. Ayrıca, Grandük'ün evinde misafir olduğu meşhur Ermeni ailesi Dadyan Arakel'in kızı da Nikola'dan bu konuda ricada bulundu.³³

Nitekim Türk delegasyonunun karşı çıkmasına rağmen 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na Ermenilerle ilgili bir madde eklenmiştir.³⁴

Bu madde ile Ermeni adı ilk kez bir antlaşmada yer almış ve Ermeni meselesi uluslararası politika gündemine girmiş oluyordu. 16. madde bağımsızlık peşinde koşan Ermenileri tatmin etmemişse de Patrik Nerses durumdan oldukça memnun görünüyordu. Ona göre Ermeni meselesi Şark Meselesi ile birlikte yeni bir şekil ve durum almıştır. Devletler Ayastefanos'un birçok

30 Şimşir, Osmanlı Ermenileri, s. 22.

31 Uras, a.g.e., s. 211-212.

32 Aynı eser, s. 203.

33 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul 1984, s. 3.

34 "Madde 16- Ermenistan'da, Doğu Anadolu'da Rus işgalinde bulunan ve Türkiye'ye geri verilecek olan toprakların Rus askerlerince boşaltılması, oralarda, iki devletin (Türkiye ile Rusya'nın) iyi ilişkilerine zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Babıali Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alır". Şimşir, Osmanlı Ermenileri, s. 22.

maddesiyle birlikte 16. maddesini de değiştireceklerdir.³⁵ İstanbul Ermenileri, hele Rus yanlısı Ermeniler, bu duruma çok sevinmişlerdi. Fakat unuttukları bir gerçek vardı, o da bu antlaşmayı Osmanlı Devleti'ne dikte eden Panislavist General İgnatief Slav çıkarlarından başka bir şey düşünmüyordu. Rusya ilerde Ermenilerle ilgilenecekti ama bu Ermenileri düşündüğünden değildi. Rus çıkarları hepsinden önemliydi.

Berlin Antlaşması

Ayastefanos Antlaşması İngiltere'yi telaşlandırdı. Antlaşma, Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya bırakılmasını öngörüyor, bu da İngiltere'nin "hayati çıkarlarına" ters düşüyordu. Rusya'nın Orta Asya ve Hindistan Müslümanları gözünde büyük bir devlet olarak ortaya çıkması İngiltere'nin Asya'daki nüfuzunu sarsabilirdi ve Rusya'nın Anadolu ve İran içlerine doğru yayılması İngiltere'nin Hindistan'a giden ticaret yolunun kapanması ve İngiliz ticaretinin baltalanması anlamına geliyordu. Bu nedenlerden dolayı İngiltere Doğu Anadolu topraklarının Rusya'nın eline geçmesini engellemeyi amaçlayan bir politika takip etmeye başladı.³⁶

İngiltere, Ayastefanos Antlaşmasını değiştirmek ve İngiliz çıkarlarıyla bağdaştırmak amacıyla, vakit geçirmeden Rusya ile gizli görüşmelere girdi. Bu görüşmeler sonunda 30 Mayıs 1878'de Rus-İngiliz antlaşması imzalandı. İngiltere bu antlaşmayla Ayastefanos Antlaşması'nda kendi menfaatlerine aykırı bulunduğu maddeler üzerinde istediği değişiklikleri yaptı.

İngiltere, 4 Haziran 1878 günü Osmanlı Hükümeti ile de bir antlaşma imzalamış ve geçici olarak Kıbrıs'ı devralmıştı. İngiltere Osmanlı Devleti'ne Doğu Anadolu topraklarında meydana gelecek yeni bir Rus saldırısına karşı, silahla yardım etmeyi yükümlenmiş buna karşılık Osmanlı Devleti de Doğu Anadolu da Hıristiyanların ve diğer uyrukların buldukları yerlerde ıslahat yapmayı İngiltere'ye vaad etmişti.³⁷

Bu arada Ermeni Patriği Nerses de boş durmuyor İstanbul'da yabancı elçiliklere müracaat ediyor, Avrupa hükümetlerine muhtıralar gönderiyordu. Berlin Kongresi öncesinde Avrupa'ya bir heyet gönderdi. İstanbul eski Ermeni Patriği ve Beşiktaş Piskoposu Hırımyan başkanlığındaki bu heyet Kongrenin yapıldığı binaya sokulmadı ama Ermeni iddialarını ve isteklerini dile getiren bir belgeyi kongre üyelerine iletmeyi başardı.³⁸

³⁵ Küçük, a.g.e., s. 4.

³⁶ Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s. 4.

³⁷ Rıfat Uçarol, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı İngiliz Antlaşması*, İstanbul 1978, s. 114.

³⁸ Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s. 26.

Kongreye katılan devletler tarafından başlangıçta iyi karşılanan Ermeni heyeti, büyük ümitlere kapıldıysa da İngiltere'nin Kongrede ağır basması yüzünden Ermeni isteklerine pek sahip çıkılmadı. İngiliz, Rus ve Osmanlı delegeleri arasında yapılan özel görüşmeler neticesinde, Ayastefanos Antlaşmasının 16. maddesi fazla değişikliğe uğramadan Berlin antlaşmasının 61. maddesi olarak kabul edildi.³⁹

Berlin Antlaşması, sadece Ayastefanos Antlaşmasını tadil etmekle kalmamış fakat aynı zamanda Türk-Rus savaşı sonunda bozulan dengeyi yeniden kurmuştur. Bu denge Osmanlı Devleti topraklarının taksimiyle tahakkuk ettirilmiştir. Ayastefanos Antlaşması yalnız Balkanlardaki taksimi biraz daha tadil etmişse de Berlin Antlaşması taksimi bütün Osmanlı topraklarına teşmil etmiştir. Avusturya'nın Bosna-Hersek, İngiltere'nin Kıbrıs'ı alması bu hususu açıkça göstermektedir.⁴⁰

Rusya ilerideki stratejilerinin gereği olan bölgeleri, kendisine bağlı unsurlarla, el altında bulundurmaya politikası dolayısıyla, teşvik ettiği Ermenilerin isteklerini Ayastefanos'un 16. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine geçirmekle, Osmanlı memleketine müdahale kapısını her zaman açık bulundurmaya hedef almıştı.

Rusya, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki Ermenileri tahrik ederek Babiali'ye yeni gaileler çıkarıyor fakat Ermenileri muhtar bir topluluk halinde görmek istemiyordu. Çünkü böyle bir durum kendi hakimiyeti altında bulunan Ermeniler için de kötü örnek olabilirdi. Nitekim Berlin Antlaşması'ndan sonra bir Ermeni heyeti Rus Çarına ıslahat için aracılık etmesini isteyince Çar, "Sizin işleriniz beni alakadar etmez. İngiltere menfaatlerinizi müdafaa etmeyi üzerine almıştır. İngiliz hükümetine müracaat ediniz" demişti.⁴¹

Berlin Antlaşması'ndan Sonra Rusların Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri

Ruslar işgal ettikleri doğu vilayetlerini boşaltmadan önce ortalığı karıştırmak için yoğun bir faaliyete girişmişlerdi. Rus askerleri çekilir çekilmez, Müslümanların Ermenileri yok edeceği propagandasını yaymaya başlamışlardı. Haliyle Ermeniler de bu propagandadan etkileniyorlardı. Çünkü işgal sırasında

39 Küçük, *a.g.e.*, s. 14; Bu madde aynen şöyleydi; Ermeni sakin olan vilayet hakkında ahkam-ı adliye

Babiali ahalisi Ermeni bulunan vilayatta ihtiyacı mahalliyenin icab ettiği ıslahatı bila-tehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeği taahhüd eylemiştir. Ve bu babda ittihaz olunacak tedbiri ara sıra devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşarünileyhim tedabir-i mezkurenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir. Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, (Yayına haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1987, s. 87.

40 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983.c.VIII, s. 78.

41 *a.g.e.*, c.VIII, s. 133.

Rus subaylarının emrine girerek Müslüman ahaliye yapmadıklarını bırakmamışlardı. Erzurum'da polis teşkilatına bile girmişler. Hatta Kars'ta Ermenilerin Müslümanlara baskısı dayanılmaz hale gelmiş ve Müslümanlar silaha sarılarak isyan etmişler Rus komutanı Melikoff isyanı bastırmıştı.⁴²

Rus orduları çekilirken panik içinde kalan Ermeniler, başlarına gelecek felaketlerden çekinerek Rusların arkasından göçe hazırlanmaya başlamışlardı. Ermenilerin kendilerinin başlattıkları bu göç hadiselerinde kasıtlı olarak gerek patrikhane kanalıyla İstanbul'da elçilere gerek basın yoluyla Avrupa kamuoyuna yanlış aksettiriliyordu. Ermenilerin Türkler tarafından göçe zorlandıkları veya katledildikleri şeklinde yayınlar ve miting meydanlarında konuşmalar yapılmakta idi.

Yine Erzurum ve çevresindeki Ruslar çekildikten sonra buralarda bulunan Ermenilerin, Müslümanların saldırılarından korkarak Rusya'ya göç isteklerinin önlenmesi ve intikam hissi ile hareket edilmesine fırsat verilmemesi için, içinde askeri doktor sınıfından gerekli vasıflara sahip bir Ermeninin de bulunduğu Divan-ı Harbin kurulmasına karar verilmişti.⁴³

Doğu Anadolu'daki Ermenilere yönelik Rus faaliyetleri devam ediyordu. Petersburg'da bulunan Osmanlı Büyükelçisi Şakir Paşa 5 Ekim 1880 tarihinde Hariciye Nazırı Asım Paşa'ya gönderdiği mesajında, Rusların Ermenileri ayaklandırmaya kışkırtmak ve gerektiğinde bu ayaklanmayı yönetmek üzere Doğu Anadolu'ya Rus subayları gönderdiğini bildiriyordu.⁴⁴

Rusya'nın Kars tarafındaki ordusu askerlerinden olup Erzurum'a kaçan ve orada Müslüman olan Yovan adlı şahsın; Rusya'ya giden Ermenilerin Rus Ordusu'nda askerî eğitim gördüklerini bildiriyordu.⁴⁵

Bu sırada bir kısım Ermeni de İstanbul'dan Rusya ve Van'a gitmek üzere sessizce ayrılıyordu.⁴⁶ Doğu Anadolu'da Rus ajanlarının propagandaları devam ediyordu ve bunun sonucunda Van Ermenileri Rusya'ya ilhak oluncaklarına inanıyorlardı.

Rusya'nın Van Konsolos Muavini Binbaşı Kamsagaran bizzat Yüzbaşı Clayton'a; Ermeni ayaklanmasını genel olarak körüklediği yolunda bir düşüncenin var olduğunu, Ermeniler arasında bu yönde bir hareket bulunduğundan haberdar olduğunu fakat bunu körüklemekten ziyade kırmaya çalıştığını, zira

42 Şimşir, Osmanlı Ermenileri, Belge No. 61.

43 BOA., Y. PRK. BŞK, 1/43.

44 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, c.IV, Belge No: 64.

45 BOA., HR. SYS, 2770/2.

46 Bilal Şimşir, *British Documents On Ottoman Armenians*, Vol. II, Ankara 1989, p. XV.

Ermenilerin çok cesur olduğunu, silahlarının bulunmadığını, teşkilâtlarının veya böyle bir hareket için gerekli vasıtalarının olmadığını, eğer böyle bir şeye teşebbüs ederlerse başarı sağlayamayarak mahvolacaklarını bildirmişti.⁴⁷ Fakat belgeler durumun hiç de Kamsagaran'ın söylediği gibi olmadığını gösteriyordu.

Maden Redif Binbaşılığına tayin olunan Hüseyin Efendi görev mahalline giderken, Muş'un Alvarinç karyesinde sakin Ermeniler tarafından kendisi ve ailesi feci şekilde dövülmüş, olayla ilgili görülenlerin yakalanarak hapsedilmesi üzerine, Rusya'nın Van konsolosu olaya müdahalede etmiş ve ahaliye ne şekilde ifade verecekleri yolunda telkinlerde bulunmuştur.⁴⁸

Rusya'nın Diplomatik Temsilcileri Vasıtasıyla Ermeni Komitecileri Hima-yesi⁴⁹

Ermeni isyanına katılan Rusya Devleti tebaasından ve Ermeni fesat komiteleri reislerinden Malhasa, Kirkor Nikogosyan ve Vart Badrikyan ve Eczacı Kazancıyan Rusya Sefâreti tarafından korunup kollandığı, bu kişilerin Dersaadet'den kovulmaları için bir çok çaba sarfedilmiş⁵⁰, fakat Rusya Sefiri Nelidof, Osmanlı hudutları dahiline firar eden bazı Rusyalı suçluların Rusya'ya iadesine muvâfakat göstermemesi nedeniyle, Bardikyan'ın tesliminin mümkün olmadığını bildirmiştir.⁵¹

Zabtiye ve Dâhiliye Nezaretlerinin Ermeni fesadı dolayısıyla yaptıkları her tahkikatta bir Rus uyruğuna rastlanıyor ve buna da sefaretin sahip çıkmasıyla tahkikat sonuçsuz kalıyordu. Bu konuda Rusya Hariciye Nazırı Giers nezdinde girişimlerde bulunulmuş, adı geçen nazır, bu gibi hareketler Rus Hükümetinin Ermeniler hakkında takip ettiği siyasete uygun değildir demiş ve tahkikatlarda polise yardımcı olunması için konsolosluklara emir verileceğini bildirmişti.⁵²

Yine Ermeni komitecilerinin ve Rusya tebaasından Agob Arakelof'un Zabtiyeye teslimi hususunda Dersaadet Rusya Sefareti'nce müşkilat çıkarılması üzerine, bu durumun iki devlet arasındaki dostluğa uymadığı, Rusya Se-

47 aynı eser, Vol. II, Belge no: 58'e ek.

48 BOA., HR. SYS, 1342/3

49 Rusların Ermenilerle işbirliği yaparak Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği faaliyetler için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rus İlişkileri (1841-1921)*, Ankara 2006, c.I, II, III, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

50 BOA., Y. PRK. ZB, 6/42; BOA., HR. SYS, 2768/58.

51 BOA., Y. PRK. HR, 13/81.

52 BOA., Y.A. HUS, 239/69.

firi Hüsnü Bey tarafından Rusya Hariciye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁵³ Bu tür girişimler üzerine Rusya, Ermeni bozguncularını himaye etmeyeceğine dair teminat vermiştir.⁵⁴

Rusya'nın, bir taraftan kendi bünyesindeki Ermenileri kontrol altında tutmaya çalışması diğer taraftan da İstanbul Büyükelçiliği ve diğer diplomatik temsilcileri vasıtasıyla karışıklıklar çıkararak fesadçılık yapan Ermenileri koruması, O'nun Osmanlı Devletini daima kargaşa içinde bırakma siyasetinin bir sonucu olsa gerektir.

Eçmiyazın Katagikosluğu'nun Ermeniler İçin Önemi Ve Katagikosların Rus Politikasına Alet Olmaları

Eçmiyazın Katagikosluğu teorik olarak bütün dünya Ermenilerinin dini merkezi sayılıyordu. Diğerlerine göre eskiliği, katagikosların genel seçim yoluyla atanması ve Ermenilerin çoğunluğunun o bölgede bulunması Sis ve Akdamar katagikosluklarından daha fazla isim yapmasına yol açmış, İstanbul'daki Ermenilerin dahi başvuru merkezi olmuştur.⁵⁵

Eçmiyazın Kilisesi daima Ermenistan'ın ana kilisesi olarak saygı görmüş ve 19. asra gelinceye kadar Eçmiyazın Katagikosları en üstün dini liderlik iddiasında bulunmamışlardı. Eçmiyazın'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra bu katagikosluğun etkinliği artmış, giderek bütün Ermenistan kiliseleri üzerinde ruhani liderliği talep etmeye başlamıştı.⁵⁶

Osmanlı Ermenileri üzerindeki şuurlandırma faaliyetlerinde Eçmiyazın Katagikosluğunu bir araç olarak kullanmaya başlayan Ruslar bir taraftan Eçmiyazın'ın faaliyetlerini sıkı kontrol altında tutuyor, diğer taraftan da uygulamaya koyduğu yeni düzenlemelerle, aynı kilisenin bütün dünya Ermenilerinin ruhani merkezi olduğunu kabul ettirmeye çalışmaktan ve bütün Ermenileri Eçmiyazın vasıtasıyla yönlendirmekten geri durmuyordu.⁵⁷

III. Aleksander'ın Başa Geçmesi ve Rus Politikasındaki Değişiklikler

Rus Çarı II. Aleksander 1881 yılının Mart ayında bir nihilist tarafından öldürüldü. Bu olay Rusya'nın iç ve dış politikasında önemli değişiklikler meydana getirdi. Bu tarihten itibaren Rusya, dışarıdaki her türlü bağımsızlık hareket-

53 BOA., Y. PRK. EŞA, 12/25.

54 BOA., Y. PRK. BŞK, 33/96.

55 *Ottoman Archives, Yıldız Collection, The Armenian Question*, İstanbul 1989, c.III, Belge No: 4.

56 Şimşir, *British Documents*, Vol.II Belge No: 71'e Ek 2..

57 Eçmiyazın Katagikosluğu'nun faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *Kutsal Ermeni Papalığı, Eçmiyazın Kilisesinde Stratejik Savaşlar*, Truva Yay., İstanbul 2005; Recep Şahin, *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988, s. 164.

gazi

Akademik
Bakış

81

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008

lerine karşı olumsuz bir tavır aldı. İçerde ise Ruslaştırma siyaseti izlemeye başladı.⁵⁸

III. Aleksander tahta geçtikten sonra sıkı bir Rus milliyetçiliği politikası izlemeye başladı ve Rusya'nın geleneksel Doğu Hıristiyanlarını himaye siyasetini terk etti.

Yakın Doğu'dan İngilizleri çıkartmak ve müdafaasını temin için Türklerle uyuşmak lüzumunu hissetti. Bu uzlaşmanın şartlarından biri de Ermenilerden yüz çevirmek, Türkler aleyhine dönük tahriklere karşı koymak idi. Aynı siyaseti kendi ülkesi içinde de uygulamaya başladı.

Eastern Express gazetesinin 11 Aralık 1882 tarihli nüshasında, Rusya Devleti'nin Ermeniler hakkında uygulamakta olduğu baskı politikasını değiştirmesi gerektiğine dair bir makale yayınlanmıştı.⁵⁹

1884 yılında *Meşak* gazetesi kapatılmış, birçok Ermeni Sibiryaya sürülmüştü.⁶⁰ Yine aynı yıl içinde Rus makamlarınca Ermeni okulları kapatıldı. Ruslarca seçilen Eçmiyazin Katagikosunun makamına oturmasıyla okullardan bazılarının açılmasına müsaade edilmişse de bu imtiyaz, bütün okullarda veya devlet ortaokullarında din eğitiminin bile Rusça yapılması mecburiyetinin getirilmesi üzerine yeni bir darbe yemiş oldu. Son zamanlarda bütün devlet okullarında din eğitime son verilmiş ve Ermeni okulları da bundan nasibini almıştı.⁶¹

Yine 1884'te Eçmiyazin Katagikosluğuna seçilmiş olan İstanbul Patriği Nerses Varjabedian'ın bu tayini Rusya tarafından kabul edilmemiş ve kendisinin Rusya'ya girmesine izin verilmemişti.

Rus Ermenilerinin Fesatçı Faaliyetlerine Karşı Rusya Tarafından Alınan Önlemler

Rusya'daki Ermenilerin fesatçı faaliyetlerini önlemek için Kafkasya Genel İdaresi merkezden aldığı talimat gereği mukaddes yerleri ziyaret etmek isteyen Rus Ermenilerine Erzurum olaylarından sonra pasaport vermiyordu. Kafkasyadaki Ermeni gazetelerinin Türkiye'den gelen kötü haberleri yayınlaması yasaklanıyor, Tiflis Valisi de Ermenilerin fakir öğrenciler için yardım toplamasına müsaade etmiyordu.⁶² Batum'da yerel hükümet üzerlerinde 15 tüfek, 6 tabanca ve 1000 hartuc bulunan 3 Ermeniye yakalamış, Artvin yo-

58 Küçük *a.g.e.*, s. 85.

59 BOA. Y. PRK. TKM, 5/4.

60 Uras, *a.g.e.*, s. 368.

61 Şimşir, *British Documents*, Vol. II, Belge No: 289'a Ek-1.

62 BOA., Y.A. HUS, 239/31.

luyla Erzurum'a sokulmak üzere iane paralarıyla Tiflis'ten alınan tüfeklere Maradid'te el konulmuştu.⁶³ Karabaş Köyü civarında sınırı geçmek isteyen silahlı Ermeni çete elemanları tutuklanmışlar⁶⁴ yine Türk sınırını geçmek üzere toplanan 200 den fazla Türk, Rus, İran uyruklu Ermeni çetesi Kürt köylerine saldırmış ve bir Kazak sınır muhafızını da öldürmüştü. Bu çeteden yakalanan 3 Ermeni sıkıyönetim mahkemesine verilmişti. Kafkasya silah depolarından çalınan Berdan tüfekleri Kars, Aleksandrapol ve Tiflis'de oturan Ermenilerin evlerinde ele geçiriliyor ve bunlardan bazıları tutuklanıyordu. Kafkasya Valisi, Türkiye'ye gönderilmek üzere Petersburg'dan getirilen ve içinde 15 Berdan tüfeği bulunan sandığın silah tüccarı Maçkalof'un evinde bulunması dolayısıyla adı geçen hakkında kanuni işlem yapıyordu.

Moskova ve Petersburg'dan gönderilen 30.000 kadar tabanca mermisini ihtiva eden sandıklara Tiflis demiryolunda Rus polisi tarafından el konuluyordu.⁶⁵

Rusya Hariciye Nezareti memurlarından Prens Kanta Kuzen'in Ermeniler hakkındaki düşüncelerinden de Rusya'nın iç bünyesindeki kaynaşmalardan tedirgin olduğu ve hiç bir kıpırdanmaya fırsat vermek istemediği anlaşılıyordu. Adı geçen memur, Ermenilerin asıl maksadının Rusya ve Osmanlı hükümeti dâhilinde bağımsız bir Ermenistan teşkil etmek olduğunu, ancak bu iki devletle savaşmayı göze alamadıklarından öncelikle Rusya'nın himayesini kazanarak ve Osmanlı Devleti aleyhine zaman zaman müşkilatlar çıkararak dünyanın dikkatini üzerlerine çekerek şöhret kazanmak ve bu şöhret sayesinde istiklal kazandıktan sonra politika değiştirerek Rus dâhilindeki Ermenileri de kendi ittifak merkezlerine toplamayı düşündüklerini ifade ediyordu.⁶⁶

Ruslar kendi toprakları içindeki Ermenilere sert davranmakta kararlıydı. Rusya dâhilindeki Ermenilere göz açtırmamak, Osmanlı ülkesindeki Ermenileri kışkırtmak şeklinde özetlenebilecek bir politika yürürlükteydi. Bu şekilde hem karışıklıklar içersindeki Osmanlı Devleti biraz daha zayıflar, hem de Ermenilerin düşündükleri muhtar idare, İngilizlerin değil, ancak Rusların himayesinde olabilirdi.

Paris'te yayımlanan *Siecle* gazetesinin neşrettiği bir mektupta Anadolu'da Ermeniler tarafından çıkarılan karışıklıklarda Rusya'nın herhangi bir etkisinin olmadığı, Rusya tarafından Osmanlı hududunu geçmek isteyen silahlı Ermenilere müsaade edilmediği gibi çok sayıda Rus askerinin Erme-

63 BOA., Y.A. HUS, 240/60

64 a.g.e., s. XII.

65 a.g.e., s. XIII.

66 BOA. Y. PRK. EŞA, 4/20.

gazi

Akademik
Bakış

83

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008

niler tarafından öldürüldüğü ve özellikle Ermenilerin istiklal hareketlerinin kendisine de sirayet etmesi ihtimalinden dolayı bu tür hareketlerin Osmanlı Hükümeti tarafından kontrol altına alınmasını desteklediği⁶⁷ iddia ediliyordu.

1892 yılından itibaren Rusya, Yakın Doğu işleriyle ilgilenmeyi bırakarak gözlerini Uzak Doğuya çevirdi. Asya'nın orta ve doğusunda sonsuz zenginlikler vardı. Bunlardan istifade etmek ve Uzak Doğu'da büyümek Yakın Doğu'ya göre daha zahmetsiz olacaktı. Çünkü bir taraftan zaten elde olan yerlerin işletilmesi ve öbür taraftan Çin gibi henüz uykuda ve ciddi askeri teşkilattan mahrum ülkelerin kısmen ele geçirilmesi mevzuu bahis idi.

İngiltere, bu yeni Rus siyasetini kendisi için eskisinden çok tehlikeli görecekti ve Rusya'yı eski amaçlarına, yani Boğazları ele geçirmek için teşvike çalışacaktır. Bunun sebebi İngiltere'nin Çin ve Hint'teki menfaatlerinin Rusya tarafından tehdit edilmesi durumunda oralarda kötü şartlarda ve müttefiksiz olarak Rusya ile karşılaşmak istememesidir.

Bu yeni Rus politikası Osmanlı Hükümetine belli bir süre de olsa nefes aldıracaktı. Uzak Doğu içlerine dalan Rusya Yakın Doğu'da kendisini meşgul edecek önemli olayların çıkmasını istemiyordu.

1894 yılında İngiltere, Rusya'yı kazanmak, onunla Asya hakkında anlaşma yapmak ve onu Fransa'dan ayırmak için hazırlıklara başlamıştı. Bu hazırlıklar Rusya'yı Uzak Doğu işlerinden vazgeçirip onu Yakın Doğu'ya çekme teşebbüslerinin başlangıcıdır.⁶⁸

1895 yılına gelindiğinde Ermeni meselesi çok kritik bir döneme girmişti. Bir tarafta komiteciler Anadolu'da bütün şiddetiyle eylemlerine devam ediyor, diğer taraftan da başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Rusya Osmanlı Devletini ıslahat konusunda sıkıştırıyorlardı.

Rus Büyükelçisi M. Nelidoff; Barışın devamı ve Osmanlı Devletinin menfaatlerinin korunması hususlarının Rus politikasının başlıca esasını teşkil ettiğini söylüyordu. Avrupa ve Amerika'da kurulan Ermeni komiteleri tarafından çıkartılan olaylar yüzünden İngiliz kamuoyunun tahrik edildiğini belirten elçi, Rusya'nın bu üçlü harekete sırf İngiltere'nin daha şiddetli hareketlere kalkışmasını önlemek amacıyla katıldığını belirtiyordu.⁶⁹

Rusya, Hıristiyanlık gayreti ve çok ustaca yapılan Ermenilere zulüm propagandası dolayısıyla, Avrupa ve Rus kamuoyu karşısında, İngilizlerden

67 BOA., BOA., Y. PRK. HR, 19/37.

68 Bayur, *a.g.e.*, s. 71-73, 75-80.

69 Küçük, *a.g.e.*, s. 126.

geri kalıyor görünmemek için Osmanlı Hükümetini sıkıştırmaya mecbur oluyor ve bunu fazla ileri götürmek istemiyordu. Ve İngiltere'den kuşkulandığını her fırsatta gösteriyordu.⁷⁰

Rusya'nın Hariciye Nazırı Lobanoff konuyu daha açık olarak ifade ediyordu: "Rusya, Türk idaresinin gelişmesinden, Hıristiyan tebaanın daha geniş can ve mal emniyetine sahip olmasından ancak memnunluk duyar. Fakat Asya'da Ermenilerin istisnai imtiyazlardan istifade edecekleri bir toprak yaratılmasına karşıdır. Elçilerin tasarısına göre bu toprak çok geniş olacaktır. Hemen hemen küçük Asya'nın yarısını kaplayacaktır. Rusya'daki Ermeniler çok heyecanlanmış durumdadırlar. Rus memurları onların Türkiye'deki Ermenilere para ve silah yollamalarını önlemek için sıkı tedbirler almak zorunda kalmışlardır. İngiltere'nin bu bölgeye olan uzaklığı dolayısıyla, İngiliz hükümetinin konuyu biraz ilgisiz karşılamasını anlayabilirim. Fakat Rusya hudutlarında yeni bir Bulgaristan kurulmasına asla rıza gösteremez".⁷¹

Bütün bu konuşmalar Rusya'nın Osmanlı Devletine ve Avrupa işlerine karşı takip ettiği politikayı değiştirdiğini açıkça gösteriyordu. Rusya, şimdiye kadar takip ettiği politikadan kendisinin değil, başta İngiltere olmak üzere, diğer batılı devletlerin yararlandığını anlamıştı. Kendisinin Orta Doğu'ya sarkmasını önlemek amacıyla bir set oluşturmayı planlayan İngiltere'nin oyununa tekrar gelmek istemiyordu. Bu hatayı daha önce Balkanlarda yapmıştı. Özellikle Bulgaristan'ın kendi desteğiyle özerk hale gelmesinden sonra yüz çevirerek İngiltere'nin himayesine girmesi Rusya'nın gözünü açmıştı.

Rus Çarı II. Nikola kendisini Uzak Doğu işlerinden ayırabilecek olan her vesileden kaçınmak fikrindeydi. Çarın Alman imparatoruna söylediği şu sözler bu fikrin isbatıydı. "İstanbul için zerre kadar merakta değilim, fakat bütün ilgin ve gözlerim Çin'e doğru çevrilmiştir".⁷²

Rusya uzun süre Ermenilerle ilgilenmekten vazgeçmiş, fakat 1904-1905 yıllarından sonra tekrar, Ermenileri kendi çıkarları için kullanmak olan geleneksel politikasına geri dönmüştür. Özellikle Anadolu'daki Rus konsolosları Ermenilerle el altından işbirliğini sürdürmüşlerdir.

Erzurum Rusya başkonsolosunun bazı Ermeni köylülerini Osmanlı vatandaşlığından çıkmaları konusunda teşvik ettiği, Bitlis vilayetindeki Rusya konsolosunun vatandaşlık talebinde bulunan Ermenileri kaydedip hane ba-

70 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.I, s Ankara 1991 s. 92.

71 Turkey No. 1 (1896) No. 94'ten naklen, Gürün, *a.g.e.*, s. 169.

72 Bayur, *a.g.e.*, s. 99.

görsel

Akademik
Bakış

85

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008

şına para verdiği ve konsolos tercümanı Hekimyan'ın da bu işlerle uğraştığı belgelerden anlaşılıyordu.⁷³

Bitlis Rus konsolosu da, köyden gelen Ermenilerin merkezde dolaştıkları yerlere adamlarını göndererek Bulanık kazasındaki Ermenileri Rus vatandaşlığına geçmeleri için teşvik ediyordu.⁷⁴

Muş Ovası'ndaki Ermeni köylerinde gizlenen ve Osmanlı ordusunun takibatı neticesinde Sason taraflarındaki dağlara kaçmış olan Ermeni çete mensuplarından bir kısmı Muş'a gelen Rus konsolosunun teşvikiyle Van taraflarına gitmişlerdir. Adı geçen konsolos bu bölgedeki Ermenileri Rusya'ya firar hususunda teşvik etmektedir.⁷⁵

Rusya'nın Bitlis konsolosu Tatvan ve Pasin üzerinden Rusya'ya giderken Ermeni köylerine uğrayarak görüşmelerde bulunuyordu.⁷⁶

Osmanlı Devleti'nin aldığı bilgiler Rusların Ermenileri devamlı kışkırttığı ve silahlanmaya teşvik ettiği yönündeydi. İran'daki Ermeni fedailerine Osmanlı ülkesinde karışıklık çıkarmaları için Rusya tarafından silah verildiği ve her türlü masrafları Rusya Hükümeti tarafından karşılanmak üzere bazı çete reisleriyle anlaşma yapıldığı gelen bilgiler arasındaydı.⁷⁷

Yine Rusların Rumiye ve Tebriz'de birçok silah ve cephanesinin bulunduğu ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında çıkabilecek bir savaşta Van'a hücum etmek üzere Selmas çevresinde 2.000 Ermeni'nin toplandığı haber alınmıştı.⁷⁸

İkinci Meşrutiyet Dönemi Rus-Ermeni İlişkileri

Rusya'nın takip ettiği bu politika 1911 yılından itibaren ivme kazanmıştır. Bu ivmenin artmasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun da büyük payı olduğu açıktır. Osmanlı Devleti tarihinin en kötü günlerini yaşıyordu. 1911 yılında İtalyanlar Trablusgarb'a saldırmış, bu savaş biter bitmez, Balkan savaşı başlamış ve yenilgilerle sonuçlanmış, Rumeli kaybedilmişti. İçeride de hükümeti meşgul edecek siyasi ve mali birçok problem bulunuyordu.

1912 yılında Rusya'nın Ermenilerin isteklerini yerine getirmesi için önemli sebepler vardı. Çar, Türkiye'deki Ermeni meselesi canlandırmakla, yalnızca kendi Ermeni uyruklarının bağılılığını yeniden kazanmakla kalmaya-

73 BOA., A. MKT. MHM, 644/11; BOA., Y. PRK. HR, 35/39.

74 BOA., Y. A. HUS, 511/115.

75 BOA., Y. MTV, 302/94.

76 BOA., Y. MTV, 309/7.

77 BOA., Y. A. HUS, 520/56.

78 BOA., Y. A. HUS, 520/131.

cak, aynı zamanda Transkafkasya'daki muhtemel bir anarşi hareketine de darbe indirmiş olacaktı.⁷⁹

Böyle bir ortam içinde Ermeni meselesini yeniden Avrupa devletlerinin gündemine getirmek isteyen Ermeniler, Rus Hükümeti'ne müracaat ettiler. Rusya'nın kendilerine olumlu cevap vermesi üzerine Eçmiyazin Katagikosu V. Keork, Rusya'dan, Türkiye Ermenistanı'nı ve Ermenilerini himayesi altına almasını istedi.

Ermeniler, yeniden Rusya'nın peşine takılarak, onunla birlikte hareket etmeye başlamışlardı. Rus kontrolü altında bağımsızlıklarına kavuşacaklarını düşünüyorlar, bunun da ancak, Doğu Anadolu'yu, Rusların işgal etmesiyle gerçekleşebileceğine inandıklarından Ruslarla işbirliği yapmaktan çekinmediler.⁸⁰

Eçmiyazin Katagikosu Keork, 1912 yılı sonlarına doğru, Ermeni meselesini uluslar arası bir mesele haline getirmek konusunda Rusya'nın da desteğini alan devletlere müracaatta bulunmak, özellikle Fransa ve İngiltere'nin, bu meselede Rusya ile birlikte çalışmasına ortam hazırlamak üzere, Batı Avrupa'da bir temsilci bulundurmaya karar verdi. 10 Kasım 1912 tarihli katabikosluk emirnamesiyle Mısır'da bulunan Bogos Nubar Paşa'yı, yetkili temsilci olarak tayin etti. Bogos Nubar da, hemen Paris'e giderek işe başladı.⁸¹

İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Giers, Kasım ayında Rusya Dışişleri Bakanı Sazanof'a gönderdiği bir yazısında "Katagikosun Türkiye Ermenilerinin dayanılmaz vaziyetleri hakkındaki müracaatının, aynı zamanda Anadolu'da bulunan Rus konsolosluklarından alınan bilgiler ile de doğrulanmış bulunduğunu ve Ermeni Patriğinin de bu şikayetleri Türk Hükümeti'ne iletmekte olduğunu" bildiriyordu.

Rusya 26 ve 27 Mayıs 1913'de Fransa ve İngiltere'ye bir nota ile başvurarak Doğu Anadolu'da yapılması düşünülen ıslahat işinin İstanbul'daki üç büyükelçi arasında görüşülmesini istedi. Bu durumu öğrenen Almanya, 4 ve 5 Haziran'da Fransa ve İngiltere'ye başvurup Osmanlı ülkesinde veya Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılacak olan ıslahatın bir kaç büyük devletin değil bütün büyük devletlerin işi olduğunu ileri sürdü.

Nihayet 9 Haziran'da İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Giers, Fransız ve İngiliz büyükelçileriyle bir toplantı yaptı. Bu toplantıda Rus büyükelçilik tercümanı Mandelstam tarafından hazırlanan bir ıslahat tasarısının görüşülmesi

79 Bayur, *a.g.e.*, s. 120.

80 Uras, *age.*, s. 384.

81 *a.g.e.*, s. 380.

Gazi

Akademik
Bakış

87

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008

düşünüldü. Daha sonra bu tasarı İstanbul'daki büyükelçiliklere bir Rus tasarısı olarak sunuldu. Büyükelçilikler, Rus ön tasarısının altı büyükelçilik tercümanlarından kurulmuş bir komisyonda incelenmesine karar verildi.⁸²

Bu projeden Almanlar vasıtasıyla haberdar olan Osmanlı Hükümeti, bu teşebbüsün Türk kamuoyunda Rusya'ya karşı itimatsızlık uyandıracağını ve ıslahat programının tatbikinin Osmanlı Hükümeti'ne bırakılmasının da iyi olacağını bildirdi.⁸³ Yapılan tasarıların gereksiz olduğu, yabancı uzmanlar getirileceği, ıslahat işini Osmanlı Hükümeti'nin esasen yapmakta olduğu, yabancı devletlerin gözetiminin Osmanlı onurunu kıracağı ve girişilen işlerin başarısızlıkla sonuçlanmasını sağlayacağı ileri sürülüyordu.⁸⁴

İstanbul'daki büyükelçiler konferansında karar verilmiş olduğu gibi ıslahat komisyonu 30 Haziran 1913'te Yeniköy'deki Avusturya-Macaristan sefarethanesinde toplandı. Mandelstam'ın projesi, Rus sefiri tarafından, altı devlet sefirlerinden oluşan komisyona verildi.⁸⁵ Mandelstam'ın hazırladığı ıslahat projesinin en önemli maddesi Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas vilâyetlerini bir Ermeni vilâyeti haline dönüştüren birinci maddesidir ki, doğrudan doğruya bir Ermeni muhtariyeti tesisine yöneliktir. 2. madde ile bu vilâyetlerden müteşekkil Ermeni vilâyetinin başına da bütün vilâyet memurlarını azil ve tayine yetkili bir Avrupalı genel vali geçiyordu. Bu durumda Anadolu'da, hemen ismen hükümete bağlı, teşri kuvvetini haiz meclis-i umumi ile tam ve muhtar bir teşekkül kuruluyor demektir.⁸⁶

İstanbul Yeniköy'de altı devletin büyükelçilerinin katılımıyla yapılan görüşmeler, Almanya ile Rusya arasındaki fikir ayrılıkları ve Osmanlı ile Rus tasarıları arasındaki çok önemli farklılıklardan dolayı bir sonuca varamadan dağıldı.⁸⁷

Yeniköy Konferansı'nın bir sonuca varamadan dağılmasından sonra, Rus hükümeti Almanya ile Ermeni işlerini görüşmeye başlar. Yaklaşık bir ay boyunca Rus tasarısının 2 maddesinin, yani tek bir Ermenistan vilâyetinin kurulması ve genel valinin büyük devletlerin oyu üzerine atanması işlerinde Düvel-i Muazzama arasında görüş birliği sağlanamaması Rusya'yı kızdırmış ve görüşmelere yeniden başlayabilmek amacıyla Almanya nezdinde girişimlere başlamıştı. Rus hükümeti 30 Ağustos 1913'te Almanya ile görüşmelere

82 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.2, ks. 3, s. 96.

83 Uras, *age*, s. 389-391.

84 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.2, ks. 3, s. 119.

85 Gürün, *age*, s. 188.

86 Uras, *age*, s. 398, 399.

87 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, ks. 3, s. 134.

başlamak için bir adım atmış, Almanya da, Rus müracaatına 10 Eylül'de cevap vermiştir. Almanya, Türk tasarısının temel olarak ele alınıp, görüşmelere yeniden başlanmasını düşünüyordu. Rusya'da Almanya'nın bu düşüncesine uyararak görüşmelere başlamayı düşünmüş, iki devletin İstanbul büyükelçileri yaptıkları görüşmeler sonucunda 22 Eylül'de bir anlaşmaya varmışlardır. Rusya ve Almanya anlaştıkları bu programı Bâbıâlfî'ye şimdiden bildirmenin doğru olmayacağını, zemini yavaş yavaş hazırladıktan sonra bildirmenin uygun olacağını düşünüyorlardı ve Osmanlı Devleti'ni baskıyla değil, ikna yöntemiyle razı etmeye çalışacaklardı. Almanya ile Rusya'nın Ermeni işinde anlaşması Osmanlı Devleti'ni büyük devletler karşısında yalnız bırakıyordu.⁸⁸

Nihayet, Rus projesi üzerinde devam eden uzun müzakereler ve münakaşalar neticesinde Avusturya ve Almanya murahhaslarının ısrarlarıyla birçok değişiklikler yapıldı. Nihayet Rus sefiri Giers ile Almanya sefiri Wangenheim arasında şu esaslar üzerine anlaşma yapıldı:

Doğu Anadolu'nun iki bölgeye taksimi; bu bölgelere Avrupa'nın tavsiyeleriyle Bâbıâlfî'ce müfettiş-i umumiler tayini, bu müfettişler ve bütün memurların azli, tali memurların tayini, yüksek memurların ve bütün hakimlerin padişah tarafından tayini için inha selâhiyeti verilmesi.

Bu Alman-Rus anlaşmasının esasları diğer devletlerce de onaylandı. Sadrazam Said Halim Paşa, Türk müfettişler maiyetine ecnebi müşavirler teklif etti. Uzun görüşmelerden sonra Bâbıâlfî, Rus projesinden bir çok maddeler daha çıkarttırmaya muvaffak oldu. Nihayet Rusya Maslahatgüzarı Gulkeviç ile Sadrazam Said Halim Paşa arasında 8 Şubat 1914'te ıslahat anlaşması imzalandı.⁸⁹

25 Mayıs 1914'te de Doğu Anadolu için tayin edilen iki yabancı genel müfettişle sözleşmeler tanzim edilmişti. Dolayısıyla artık Ermenilerin yıllarca istedikleri bir yönetim modeline adım adım yaklaşılmıştı.

Fakat 1914 Ağustos'unda Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine, Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'da fiili yönetimi ellerine alacak olan iki yabancı genel müfettişin sözleşmelerini feshetmiş ve Rusya ile yaptığı anlaşmaya uymaktan vazgeçmişti. Bu durum Ermenileri yeni arayışlara yöneltti.

Ermenilerin Ruslarla İşbirliği Yapmaları

Osmanlı Hükümeti'nin seferberlik ilan etmesinden sonra Eçmiyazın Katagikosu Kevork, Çar'a ileilmek üzere Kafkas Genel Valisi Woronzoff Dachkof'a

⁸⁸ Bayur, *age.*, c.2, ks. 3 s. 146, 147.

⁸⁹ ıslahat anlaşmasının metni için bkz. Bayur, *age.*, c.2, ks. 3, s. 169-172; Uras, *age.*, s. 398-401.

gönderdiği 5 Ağustos 1914 tarihli mektubunda Ermeni meselesinin kesin hal-
li için şunları teklif etmiştir:

“Anadolu’daki altı Ermeni vilayetinden bölünmez bir Ermenistan böl-
gesi meydana getirilmeli, bu bölgenin başına Bab-ı Âli’den bağımsız, Rusya
tarafından seçilmiş, yüksek rütbeli Hıristiyan biri atanmalı, ıslahatın uygu-
lanmasının kontrolü sadece Rusya’ya ait olmalıdır. Böyle bir yönetim siste-
minin teşkili ancak savaşın bitişi ile mümkündür. Ama Türkiye seferberlik ilan
etmiştir. Ermenilerin emniyeti için Çarlık, Türk hükümetinden, Ermenilerin
can ve mal güvenliğini sağlayacak lüzumlu tedbirler almasını ve daha önce
kabul edilen anlaşma ile getirilmesi öngörülen reformların uygulanması için
komiserlerin vazife yerlerine gönderilmesini istemelidir. Yüksek şahsınızdan,
İmparator hazretlerine benim ve Rusya’daki cemaatim adına sadık tebaaları-
nın sadakat duygularını ve Türkiye Ermenilerinin içten bağlılıklarını sunma-
nızı rica ederim”.⁹⁰

Bu müracaata 2 Eylül 1914’te Woronzoff Dachkof özetle şu cevabı ver-
miştir: Ermenilerin ülkemizdeki ve sınırın öbür tarafındaki hareketlerinin,
idarenin istediği zamanda bizim işaretime uygun olması lüzumludur. Er-
meniler arasında Türkiye’de şu an herhangi bir isyanın çıkması tehlikelidir
ve arzu da edilmez. Türkiye’nin kendisinin savaşa sebebiyet vermesi, bizim
tarafımızdan yapılan herhangi bir hareketle savaş çıkmaması arzu edilir. Ce-
maatiniz üzerindeki tesirinizi, Ermenilerimizin sınırın öteki tarafındaki Erme-
nilerle birlikte, Türkiye’nin şimdiki belirsiz durumunda olduğu gibi gelecekte
de, Rus-Türk savaşı zamanında, zamanın ve hayatın şartlarına göre önemli ve
gerekli görülecek ve uygulanması istenecek hizmet ve vazifeleri yerine getir-
mek için kullanınız”.

İstanbul Ermeni Patriği Zaven, daha savaş başlamadan önce, Mşak ga-
zetesini muhabirine verdiği demeçte, Ermeni meselesinin kökten çözümünün
bütün Ermenistan’ın Ermenilerin kaderinin tarihsel olarak bağlı olduğu Rusya
hükümleraltılığı altında birleşmesiyle gerçekleşeceğini belirtmiştir. Patrik, “Rus-
lar buraya ne kadar çabuk gelirse bizim için o kadar iyi olur” demektedir.⁹¹

Görüldüğü gibi Ermenilerle Ruslar arasında tam bir birliktelik söz ko-
nusuydu ve Rusya’nın Doğu Anadolu’yu işgal edebilmesi için zamanı gelince
verilecek vazifeleri yapmak konusunda da anlaşmaya varılmıştı.

90 B.A. Boryan, *Armeniya Mejdunarodnaya Diplomatiya i SSSR*, çast I, Moskova 1929’dan naklen,
Hüsamettin Yıldırım, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri(1914-1918)*, Ankara 1990, s. 49; Kamuran
Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 197

91 Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok*, İstanbul 2005, s. 12.

Rusya ile Osmanlı Devleti arasında savaş başlamadan yaklaşık bir ay önce Çar tarafından Ermenilere hitaben neşr olunan beynamede Osmanlı Ermenileri isyana davet edilmiştir.

Kasım ayı başlarında Türk-Rus savaşı başladı. Çar, Rus ordusuna, Türk hudutlarını geçmeleri emrini verdi. Aynı tarihte Taşnaksütyun da, Türkiye'ye savaş ilan ediyordu. Taşnaksütyun, *Horizon* gazetesinde şu bildiri yayınladı:

Tarih içinde Ermenilik, her zaman son derece uyanık bulunmuş ve çok zaman bu ihtiyatı, korkaklık ve esirlik olarak nitelendirilmiştir. Bugün artık çekinilecek gün değildir. Ermeni de açık alında meydana çıkıyor. Rus ordularında çalışan Ermenilerden başka savaş alanına, teşkil ettiği gönüllü alaylarını çıkarıyor. Bunlar, Rus askerleriyle birlikte çarpışacaklar ve onlara küçük kuvvetleriyle yardım ederek, İtilaf devletlerinin zaferini temin edeceklerdir”.

Taşnaksütyun komitesinin İstanbul merkez teşkilatı Türkiye ve Kafkas Ermenilerinin muhtemel Osmanlı-Rus harbinde tutacakları yolu belirlemek için geniş çaplı bir toplantı yaptı. Bu toplantı da iki görüş ortaya çıktı.

Birinci görüşü savunanlar, “Türk-Rus savaşı halinde, Ruslar, Türklerin üstüne yıldırım gibi süratli, ani ve şiddetli darbeler indireceklerdir. O halde Kafkasya gönüllü alayları hazır bulunmalıdır. Bunlar, Rus ordusunun öncüleri olarak, Türk ve Kürtlerin Ermeni halka zarar vermemeleri için, Türkiye Ermenistanı'nın önemli ve askeri değeri olan noktalarını zaptetmelidirler. Ermenistan bürosu (İstanbul teşkilatı) tarafından özel savunma teşkilatı hakkında bölgelerine gizli talimat verilmelidir. Tehlike zamanında içeriye doğru ilerleyen Ermeni alaylarıyla derhal birleşmelidir” diyorlardı.

İkinci düşünceyi savunanlar, hududun öte tarafındaki Ermenilerin, içerdeki Ermenilere bir zarar verilmedikçe yerlerinden kıpırdamayacaklarının şimdiden bildirilmesini uygun görüyorlardı.

Bu karar, savaşın ilk günlerinden itibaren sadece Taşnaksütyun tarafından değil, Hınçak, Reforme Hınçak, Ramgavar komiteleri, Ermeni gönüllüleri ve çeteleri tarafından da uygulamaya konulmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri durumu hakkında casusluk yapmışlar ve Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis gibi savaş sahası olması muhtemel vilayetlerde bulunan Ermenilerin büyük bir kısmı kendi silahlarıyla, silah altına alınmışlar ise, firar ederek Ruslara katılmışlardır. Sınır boylarında Ermeni çeteleri saldırıya geçmişler, Erzincan ve civarındaki Ermenilerin dörtte üçü doğrudan doğruya veya İran üzerinden Rusya'ya geçmişlerdir

Bu arada Ermeni komiteleri Osmanlı topraklarındaki şubelerine şu talimatı vermişlerdir:

Görüş

Akademik
Bakış

91

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008

“Rus ordusu huduttan ilerler ve Osmanlı askerleri çekilirse, her tarafta birden eldeki vasıtalarla isyan edilecek, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, binalar ve resmi daireler bombalarla uçurulacak, yakılacak, bilakis Osmanlı ordusu ilerlerse, Ermeni askerleri silahlarıyla Rusya’ya iltica edecek ve kıtalarından firarla çeteler teşekkül edeceklerdir”.

Ermenilerden Gönüllü Alayları Kurulması

Savaş öncesinde Rusya’nın, Ermeni komitelerinin, kilise okullarının ve çetelerin yürüttükleri propaganda, teşkilatlanma ve silahlanma faaliyetleri, savaş başlar başlamaz hemen uygulamaya konulmuştur.

Rus hükümeti savaşın başında Osmanlı Ermenilerini silahlandırmak ve savaş sırasında ülke içinde ayaklanma çıkartmak için hazır hale getirmek amacıyla hazırlık gideri olarak 242 900 ruble vermiştir. Ermeni gönüllü birlikleri Türk ordusunun savunma hattını yırtıp, ayaklananlarla birleşerek cephe ve cephe gerisinde anarşi yaratacak, bununla birlikte Rus ordularının geçişini ve Doğu Anadolu’yu ele geçirmesini kolaylaştıracaktı.⁹²

Bu amaçla Rusya’da Kafkaslar’da toplanan “gönüllü subaylarına”, siyasi sebeplerle Rus Hükümeti tarafından Sibiryaya sürülmüş Ermenilerle birlikte Osmanlı Devleti’nden birçok kişi katılmıştır.

Bunun üzerine Türkiye’den Ermeni ileri gelenleri Rusya’ya geçip alayların kurulmasında görev aldılar ve Doğu Anadolu’daki Ermenilerin çoğu Rusya’ya geçerek gönüllü alaylarına yazıldılar.

Rusya’nın Osmanlı Ermenilerinden ve Kafkas Ermenilerinden çeteler teşkil ettiği haberlerinin duyulması ile Osmanlı ordusundaki Ermeniler de büyük çapta firar ederek çetelere katılmışlardı.

Ağustos 1914’te Doğu Anadolu’daki Ermeniler ile Ermeni komitecileri ve özellikle Erzurum’daki komiteciler ailelerini Rusya’ya göndermeye başlamış, Osmanlı Devleti’nden intikam alacaklarını söyleyerek şenlik yapmışlardı.

Muş’tan Kafkasya’ya geçen Ermeni komitecileri Rusya’dan çok sayıda tüfek getiriyorlardı.⁹³

Van’daki Ermeniler Ruslar tarafından isyana teşvik ediliyor, Rusya’nın Van, Hoy ve Rumiye konsolosları Ermenileri kışkırtarak Osmanlı sınırı civarında karışıklık çıkarmak için onlarla birlikte çalışıyorlardı.⁹⁴

92 Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*, İstanbul 2007, s. 77, belge no: 27.

93 BOA., DH. SYS, 712/4.

94 BOA., DH. SYS, 23/16.

Ruslar tarafından organize edilen birçok Ermeni çetesi meşhur Samsoun'un idaresine verilmiş, Bulgar ordusundaki Ermenilerin başında bulunan Antranik'de hududa gönderilmişti.⁹⁵

Kafkasya'da yayınlanan *Volontaire Armenian* adlı albümde Ermeni gönüllü reisleri ve fedailerinin resimleri yer almış, bu albümün giriş kısmında Ermeni gönüllü alaylarının nasıl oluştuğu, büyük bir kısmı Osmânlı sıfatını taşıyan bir takım insanların Osmanlı Devleti aleyhine besledikleri hain makatlar besledikleri açık açık yazılmıştır.⁹⁶

Sadece Türkiye'deki ve Rusya'daki Ermeniler değil, aynı zamanda İran, Romanya, İtalya, İngiltere ve Amerika'daki Ermeniler de gönüllü alayları kurmuşlar ve Kafkas cephesine katılmışlardır. Özellikle Romanya ve Bulgaristan'da gönüllü Ermeniler birçok faaliyette bulunmuşlardır.

Varna'da bulunan Ermeni Komitesi çıkan savaş sebebiyle bütün kuvvetiyle çalışmış, burada bulunan Rus konsolos vekili, Ermeni cemâ'at re'isi Abraham Kalfa ve Başpapas Nersis Serkisyan'ın kılavuzluğunda Rusya'ya gönüllü sevk ve bunların ailelerine para dağıtmıştır.⁹⁷

Rusya, ülkesine gelecek yabancıları pasaportsuz kabul etmediği halde, bölgedeki Rus konsolosları Osmanlı tebaasından olup Şehbenderhane'ye kayıt yaptırmaktan kaçınan Ermenilerle ilgilenmeye başlamış, bu tür Ermenilere pasaport vermeye başlamış, Rusya'ya gitmeleri için yardım ve kolaylıklarda bulunmuşlardır. Kalas'ta bulunanlardan birçokları gönüllü sıfatıyla Rus Ordusu'na katılmaktadır.⁹⁸

Osmanlı tebaası olup Rusya'ya gönüllü olarak giden Ermeni ve Rumlar Romanya'nın muhtelif mevkilerinden toplu olarak gelip şehbenderhâneye isim ve künyelerini kayıt ettirmeksizin doğrudan doğruya Rus vapurlarına bindiklerinden bunların isimleri ve hüviyetlerinin şehbenderliklerce tahkiki zor olmaktadır.⁹⁹

Rusya'ya gönüllü olarak giden Ermenilerin büyük bir kısmı: Sivas, Bitlis ve Van vilayetleri ahâlisindendir. Bunlar mektup ve telgraflarla Romanya'nın çeşitli bölgelerinde çalışmakta olan amele Ermenileri kandırıp İbrail'e getirip

95 BOA., HR. SYS, 2879/6.

96 "İntikâm saatinin çaldığını bütün millet anladı. Bu gibi fırsatlar her zaman tarihte tekrar etmez. Binâberîn Ermeniler istitâ'atlarına göre Türkiye Devleti'nin mahvına çalışmalıdırlar". Bkz. BOA., HR. SYS, 2876/2.

97 BOA., HR. SYS, 2871/1_7.

98 BOA., HR. SYS, 2871/1_4.

99 BOA., HR. SYS, 2871/1_27.

Gazi

Akademik
Bakış

93

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008

ve Kalas'daki Rus Konsolosunun vermekte olduğu para ve tavsiyenâmeler sayesinde Reni yoluyla Rusya'ya göndermektedirler.¹⁰⁰

Osmanlı ordusu'ndan firâr ederek Bulgaristan'a giden ihtiyat efradından bir takım Ermeni Romanya'ya gitmiş, ayrıca Bulgaristan'ın muhtelif kasabalarından gönüllü olarak gelen ikiyüzelli Ermeni de "Belgrad" adlı Rus vapuruyla Odesa'ya gitmek üzere hareket etmiştir.¹⁰¹

Gerek Türkiye'den gelen gerekse Kafkasya'dan ve diğery memleketlerden Osmanlı ordusuna karşı Rus saflarına koşan Ermeni gönüllülerinin bir kısmı teçhiz edilerek çete grupları şeklinde Türk sınırına ve içerilere gönderilirken daha büyük bir kısmı da Rus ordusu içinde Kafkas kolordularında gönüllü alayları olarak istihdam edildiler. Rusya'nın üç kolordusunda toplam 180.000 Ermeni gönüllü olarak istihdam edilmiştir.

Her biri yaklaşık dört bin kişiden oluşan altı gönüllü alayı oluşturuldu. Bu alaylar Antranik, Dro, Armen Garo (Karakin Pasdırmacıyan), Heço, Hamazasp, Keri, Avşaryan, Vartan ve Prens Argoutian tarafından komuta ediliyordu. Birinci alay Bulgar ordusunda Ermeni asker gruplarının komutanı olarak Balkan savaşlarına katılmış, tecrübeli ihtilalci olan Antranik komutasında Van cephesinde, ikinci alay Dro ve daha sonra Armen Garo komutasında İğdır taraflarında, üçüncü ve dördüncü alaylar Hamazasp ve Keri komutasında Sarıkamış ve Oltu hatlarında, beşinci alay Prens Argoutian komutasında Van cephesinde, altıncı alay Avşaryan komutasında Malazgirt-Bitlis hatlarında yerlerini aldılar.

Osmanlı-Rus harbi başlamadan teçhiz edilip Osmanlı topraklarına saldırıya hazır hale getirilmiş bu gönüllü alaylarının çoğunluğunu 1912-1914 yılları arasında Rusya'ya geçen Osmanlı Ermenileri oluşturuyordu.

Rus ordularının önünde Oltu, Sarıkamış, ve Kağızman bölgelerine yerleştirilen Ermeni gönüllü alayları, Doğu Anadolu'da Rus ordularına öncülük görevi yaptıkları gibi savaş başladığı zaman top ve makineli tüfeklerle teçhiz edilerek Narman, Kötek, Pasinler, Karakilise, Beyazid istikametine sürülmüş, bu alaylar, geçtikleri Türk köylerini yağma ve talan ettikleri gibi beşikteki çocuğuna varıncaya kadar katletmişlerdi. Bu zulmü işiten daha gerilerdeki köylerin kadın, çocuk ve ihtiyarı evleri terkederek daha içerilere kaçmış ve kısa zaman sonra Erzurum, Van ve Bitlis gibi merkezler bu perişan insanlarla dolmuştu. Erkekleri askerde olan bu köylerin halkı ya Ermeni vahşetine kurban gitmişler veya içerlerde sefaletle ölmüşlerdi.

100 BOA., HR. SYS, 2871/1_28.

101 BOA., HR. SYS, 2871/1_125.

Kars ve Ardahan civarında yerli Ermenilerce katledilen Müslüman erkeklerin sayısı 30 bine ulaşmış, Ruslara esir düşüp muhafazası Ermenilere verilen Osmanlı askerlerine yönelik kötü muamele ve adam öldürme gibi uluslararası hukuk kurallarına aykırı davranışlar hakkında diplomatik girişimlerde bulunulmuştu.¹⁰²

Rus ordusunun raporlarından anlaşıldığına göre; Ermeni gönüllü birlikleri, en geniş ölçüde, Hıristiyan olmayan halkın ortadan kaldırılmasıyla uğraşmışlardır. Gönüllü birlikler, Türk ve Kürt nüfusunu sistematik bir biçimde imha ederek Taşnaksütyun Partisi'nin Ermeni bölgesinin Müslüman öğelerden temizlenmesini ve sınırların çevrilmesini öngören planını yerine getirdiler.¹⁰³

Doğu Anadolu'da Ermenilerin ve Rusların Türk Halkına Yaptıkları Mezalim

Savaşın ilk yılları boyunca, Osmanlılar tüm doğu Anadolu kapsamında Ermeni ayaklanmalarıyla uğraşıyordu. Yalnız Van'daki ayaklanma başarı kazanmıştı. Diğer ayaklanmalar çok büyük can kaybına yol açtı ve Osmanlı Devleti'nin savaştaki gayretini önemli ölçüde engelledi.

Doğu Anadolu'daki ayaklanmalar, şehir merkezlerinden, köy ve kasabalara da yayılmış, isyancı Ermeniler Müslüman köylerine saldırıyorlardı.

1916 yılının Ocak ayında, Rus ordusu ilerlemeye geçti ve Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Ruslar 16 Şubat'ta Erzurum'u işgal ettiler. Muş'ta aynı tarihte Rusların eline geçti. Bitlis 3 Mart'ta elden çıktı. Ruslar 8 Mart'ta Rize'yi ele geçirdiler. Osmanlılar, 16 Nisan'da Trabzon'dan çekilmek zorunda kaldılar. Temmuz ayı içinde yeniden ileri hareketine girişen Ruslar 17 Temmuz'da Bayburt'u, 25 Temmuz'da Erzincan'ı ele geçirdiler. 1916 yılı Ağustosunda Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 2. Osmanlı Ordusu, Muş ile Bitlis'i geriye almış, ancak daha sonra Bitlis yine elden çıkmıştı.

Van ve Bitlis'in işgali esnasında Ermeni çeteleri tarafından İslâm ahalisine yapılan zulümler hakkında, Mardin Mutasarrıflığı tarafından yapılan tahkikata göre, mezâlimden kurtulanlar ifadelerinde; Ermeni ve Rus çetelerinin, teslim olmak isteyen ahali, çoluk ve çocukları feci surette kesip parçaladıkları, teslim olmuş olan köylerdeki ahaliyi katlettikleri, birçok ahaliyi ve çocuğu ekme yapımında kullanılan ve tandır tabir olunan fırınlarda yaktıkları ve Vanlı komiteci Aremek'in çetesi tarafından yetmiş seksen hanelik bir köy ahali daha önce teslim oldukları halde tamamen katledildiklerini anlatmışlardır.¹⁰⁴

102 BOA., HR. SYS, 2363/1.

103 Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*, s. 59, belge no: 14.

104 BOA., HR. SYS, 2872/2_117-123.

95

Akademik
Bakış

95

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008

Rus işgali sırasında Ermeni ve Rusların, Siirt'in merkez kazasıyla Garzan, Sason, Kulp kazalarında, Muş, Malazgird, Bulanık, Hınıs, Pasinler, Eleşkird ovalarında, Tifnik, Karaköy, Talori dağlarında, Van, Bitlis, Genç, Dutak ve Maçka'da bütün kaza, köy ve mahallelerde Müslümanları yoketmek amacıyla yağma ve katliama girişmişler, köyleri ateşe vererek insanları samanlığa doldurup canlı canlı yakmışlar, bazı çocuk ve erkeklerin kol ve bacaklarını kesip canlı ateşe atmışlar, kız çocuklarına ve kadınlara tecâvüz etmişler, hastaları dipçiklerle öldürmüşler, insanların üzerinden atla geçip kılıçtan geçirmişler, muhacirlerin üzerinde şarapnel patlatmışlar, mal sahiplerinin mallarını ellerinden zorla alıp, vermeyenleri öldürünceye kadar dövmüşler ve hapse mahkum etmişler, ayrıca bazı yerlerdeki camileri kiliseye çevirdikleri, katliamdan kurtulan ahalinin durumunun araştırılmasıyla görevlendirilen memurların yaptıkları tahkikat sonucu anlaşılmıştır.¹⁰⁵

Ermeni ve Rusların Van ve Bayezid'de yaptıkları mezâlimden kurtulabilenlerden bazıları ifadelerinde:

Ermeni ve Rusların, Müslüman kızların bekâretlerini izale ettiklerini, birçok hamile kadınların karınlarını bıçakla yırtarak yavrularını çıkarıp öldürdüklerini, birçok kadınların memelerini, dudaklarını, burun ve kulaklarını kesip öldürdüklerini, ahalinin gözlerini kızgın şişlerle çıkarıp, bir hayli işkenceden sonra katlettiklerini, küçük çocukları, anne ve babalarının gözleri önünde sıcak su içinde kaynatıp, anne ve babalarına yedirdikten sonra onları da öldürdükleri, Bayezid'de, Kurban Bayramı'nın birinci günü, İslâmlar camide ve bayramlaşmada buldukları sırada, İslâmları esir aldıkları, görülmemiş vahşette katliam yaptıkları, üç yaşından on yaşına kadar çocukları kolları bağlı olarak beraberlerinde gezdirdikten sonra ot yığını üzerine oturtup üzerlerine de gazyağı döküp yaktıklarını anlatmışlardır.

Bayezid'de on beş bin kişiden on dört bini öldürülmüş, beş yüzü esir edilmiş ve beş yüzü ise zorluk ve sefâlet içinde, ekmeğe muhtaç olarak başka yerlere iltica etmişlerdir.¹⁰⁶

Ermeni ve Rusların Eleşkirt, Hınıs, Karakilise, Şatak, Müküs, Muş ve Akçan'da yaptıkları dehşetli mezâlimden kurtulabilenlerin ifadelerine göre:

Rus ve Ermeniler, kadın erkek dinlemeyerek önlerine rast gelen çaresizleri öldürmüşler, sadece Eleşkird'in Arabköyü'nde iki gün zarfında bakire olarak yirmi üç kızı tecavüz etmişler, bütün genç gelin ve kadınların hukuklarına taarruz etmişler, Hınıs'ın Mollakulaç köyünde yirmiden fazla çocuğu

105 BOA., HR. SYS, 2872/4_110113.

106 BOA., HR. SYS, 2872/2_1933.

kesmişler, hamile kadınlardan bir ikisini karınlarını kama ile sökerek ceninleri süngü üzerinde pederlerine göstermişler, Müslüman ahaliden kimisinin kafasını, kollarını, burunlarını, kulaklarını kesmişler, gözlerini çıkarmışlar, derilerini yüzmüşler ve üzerlerine gazyağı dökerek yakmışlar ve ibret verici mezâlim yapmışlardır.¹⁰⁷

Hizan kazası Horos karyesi Uçum nahiyesine bağlı Nurs ve Avnik, End, Mezraai End yaylası, Hirit karyesi, Kulpik [Gülpik] karyesi, Hakif nahiyesine bağlı Korsu[h] ve Sükur karyeleri ve Hizan'ın merkezi Karasu'da Ermeni ve Rusların yaptıkları dehşetli mezâlimden kurtulabilenlerin ifadelerinden öğrenildiğine göre; Birçok kadının derisi yüzülerek ağaçlara asılmış, erkeklerin diri diri gözleri oyulup ağaçlara bağlanarak nişan alınmış, çocuklar yarılardan kesilmiş, bütün kadın ve kızlara tecavüzle, erkek, kadın, çocuk tek nüfus kalmayınca kadar herkes katledilmiş, başları kesilmiş, memeleri koparılmış, yarı kesilmiş çocuklar analarının kucaklarına uzatılmıştır. Ermeniler, büyük vahşetde bulunmuşlar, girdikleri köylerde emval ve eşya namına birşey koymamışlar, öldürdüklerinin "insan şeklinden çıkarılmış na'şlarını" bırakmışlardı ve köyler "adeta insan na'şından yapılmış" idi.¹⁰⁸

Ermeni ve Rusların Van'da yaptıkları katliamdan kurtulabilenlerin ifadelerinden bazıları:

Ermeniler, seçtikleri hamile kadınların karınlarını delip çocuklarını çıkararak havaya attıktan sonra nişan almışlar, "bütün insanların hatta hayvanların bile hayâ edeceği surette", "kız ve kadınlarımızı gözlerimizin önünde" soyup "namuslarına taarruz ettikten sonra karınlarını yırtmışlar, Bunların içerisinde on yaşını ikmal etmemiş pek çok kız da bulunuyordu.¹⁰⁹

Rus donanması tarafından Terme'ye çıkarılan Ermeni eşkıyasınca dokuz kişi şehid edilmiş, iki kişi yaralanmış ve on dokuz kişi de esir olarak götürülmüş, ayrıca 3.100.000 kuruş kıymetinde maddî zarar verilmiştir.¹¹⁰

Rus İhtilali'nden Sonra Doğu Anadolu'daki Gelişmeler

1917 yılında Rusya'da Bolşevik ihtilalinin patlak vermesi, Rusya'yı Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmeye zorlamıştı. Bolşevikler, yayınladıkları bildiri ile savaşı taraflara şartsız barış teklifinde bulundular.

15 Aralık 1917'de bütün cepheleri kapsamak üzere Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye ile Rusya arasında mütareke antlaşması imzalanmıştı.

107 BOA., HR. SYS, 2872/2_ 7591, 103106, 111113, 163166.

108 BOA., HR. SYS, 2872/2_ 167-175.

109 BOA., HR. SYS, 2872/2_ 135143.

110 BOA., HR. SYS, 2363/5_ 11-12, 29, 31.

Brest-Litowsk'da varılan anlaşma gereğince, Türkiye ile Rusya arasındaki savaş haline fiilen nihayet vermek ve Kafkas cephesindeki mütareke ahkâmını tayin ve tesbit etmek üzere ayrı bir uzlaşma yapılması gerekiyordu. Bu maksatla Rusların işgali altında bulunan Erzincan'da Osmanlı ve Rus murahhasları bir araya geldiler. 18 Aralık 1917'de Erzincan'da Osmanlı-Rus mütarekesi imzalandı. Bu mütareke ile her iki tarafın kuvvetleri arasında, tarafsız bir saha bırakılmak üzere, bir sınır çizgisi tespit edilecekti. Böylece 29 Ekim 1914 tarihinde başlamış olan Türk-Rus savaşı da 18 Aralık 1917'de fiilen bitmiş oldu.¹¹¹

Bolşevik yönetim, ilhaksız bir anlaşma teklif etmesine rağmen Doğu Anadolu'yu hemen boşaltmak istemiyordu. Doğu Anadolu'da Ermeni ahalinin kendi kendisini idare etmek imkanları temin edilinceye kadar Rus işgal sahasında Rus kuvvetlerinin kalması ve Türk kuvvetlerin işgallerine karşı durulmasını istiyordu. Fakat, Rus askerleri bu arzuya uymamışlar ve cepheyi terk etmişlerdi. Nitekim Rus kuvvetlerinin boşaltacakları Doğu Anadolu cephesini Ermeni ve Gürcü kuvvetlerinin tutması isteği ile Rus ordusundaki Ermeni ve Gürcüler alınarak kendi başlarına birlikler teşkil edildi. Rus makamları siyasi amaçlarla, bilhassa Ermeni birlikleri vücuda getirmeye çalışıyorlardı.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde işgal ettikleri bölgelerden çekilen Rus kuvvetleri buraları Ermeni ve Gürcülerden müteşekkil askerî birliklere teslim etmişler, bu birlikler Müslüman ahaliyi katliâma girişmişlerdi.

Erzincan'dan kaçarak Dersim yoluyla gelen Müslüman ahali, Rusların Erzincan'da bulunan Müslüman ahaliyi Ermeni komitelerine teslim ederek öldürttüklerini ve mallarını yağmaladıklarını haber vermiştir.¹¹²

Bu sebepten dolayı Osmanlı Devleti bir girişimde bulunmuş, Brest-Litovsk'da bulunan Rus murahhaslarına durumun bildirilmesini istemiş, birliklerinin bölgeyi ya Osmanlı Ordusu'na teslim etmesi veya Rusların katliâmları önlemek amacıyla bölgede yeterli kuvvet bulundurmaları hususunda görüşmelerde bulunulmasını kararlaştırmıştı.¹¹³

Brest-Litowsk'da yapılan görüşmeler birkaç kez kesilmiş, nihayet 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Barış Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre; "Rusya, Doğu Anadolu vilayetlerinin boşatılması ve bunların asayişinin sağlanması yolunda yapmaya muktedir olduğu her şeyi en kısa zamanda ifa edecektir, Ardahan, Kars ve Batum bölgeleri de hemen Rus askerleri tarafın-

¹¹¹ Kurat, *age.*, s. 332-334.

¹¹² HR. SYS. 2872/3_53.

¹¹³ HR. SYS. 2876/3_1.

dan boşaltılacak, bu bölgelerin yeni teşkil edilecek idari-hukuki ve milletlerarası hukuk işlerine Rusya karışmayacak ve bu mıntıklar ahalisine, komşu devletler ve bilhassa Türkiye ile mutabık kalınmak suretiyle, yeni idare şeklini kurmasına muvafakat edilecektir”

Genel anlaşmaya ek olarak aynı gün on beş maddelik Türk-Rus Anlaşması imzalanmıştı ve bunun başlıca maddeleri de şunlardı:

Doğu Anadolu Ruslar tarafından 6-8 hafta içersinde boşaltılacak, Türk kuvvetleri gelene kadar Rus ordusu bölgedeki güvenliği sağlayarak öç alma ve soygun gibi olayları önleyecek, Ermeni çeteleri silahsızlandırılacak ve dağıtılacaktır. Anlaşmanın tasdikinden üç ay sonra Türk-Rus komisyonu İran sınırından başlayarak Ardahan, Kars ve Batum bölgelerini içine alacak sınırı çizecektir. Sınır, 1877-1878 savaşından önceki sınır olacaktır.¹¹⁴

Rusya bu barış anlaşmasını bir dikte olarak kabul etmiş, ama Bolşevik ihtilalinin başarısı için barışın derhal yapılması zaruri olduğundan şartlara aldırılmayarak barış imzalamıştır. İmzalanan genel anlaşmada, Rusya'nın Doğu Anadolu illerinin boşaltılıp Türkiye'ye geri verilmesi için elinden geleni yapacağı, Ardahan, Kars ve Batum bölgelerinin de boşaltılacağı, oradaki yeni durumun tesbitinin Türkiye ile bölge devletlerine bırakılacağı kayıtlı idi.¹¹⁵

Rusya'nın savaştan çekilmesinden sonra durum tekrar değişti. Rus askerlerinin kıtalarını terk ederek cepheyi boşaltmaları üzerine yeni Sovyet makamları Rus işgali altındaki sahada derhal bir Ermeni milisi teşkiline giriştiler. Bu milis sözde Ermenileri Kürtlerin hücumlarından korumak amacıyla oluşturulmuştu. Fakat esas gaye, bir an evvel Ermenileri silahlandırmak ve Rus zabitlerinin yardımı ile bir Ermeni ordusu meydana getirmektir. Aynı zamanda “Ermeni Halk Sovyetleri” de teşkil edilecekti. Sovyet hükümeti, bölgenin hakiki sahipleri olan Türklere devredilmemesi için elinden gelen her şeyi yapmıştı.¹¹⁶

Batı Ermeni bürosu İtilaf devletlerinin para desteklerini aldıktan sonra, Aralık 1917'de düzenlediği konferansta bir milis teşkilatı kurma planlarını kabul etti. Konferans tarafından seçilen Savunma Konseyine tüm halka görev verme ve sevk etme ile savaş alanına yakın Türkiye Ermeni gençlerini silahlandırma görevleri verildi. Savunma Konseyi Komutanlığı'na, Rus Ermeni liderlerinin karşı çıkmasına rağmen Antranik seçildi. Antranik, Zavriev'in çaba ve gayretleri ile Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı'nca Tümgeneralliğe terfi ettirilmişti.

114 Kurat, age.,s. 652-658, Ek No: 19; Hüsametdin Yıldırım, *a.g.e.*, s. 108, 109; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 234.

115 Gürün, age.,s. 233, 234.

116 Kurat, age., s. 338.

Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Przhevalski Aralık 1917'de Ermeni Kolordusu'nun kurulmasını onayladı. Kolordunun komutanlığına, Rus-Japon savaşında ve Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas cephesinde büyük yararlılıklar gösteren Rus ordusu generallerinden Tovmas Nazerbekyan getirildi.

Ocak 1918 sonunda Nazarbekyan'ın tümenleri, Erivan'dan Van ve Erzincan'a kadar olan bölgelerin belli başlı askeri menzil noktalarını işgal ettiler. Tümenlerden ayrı olarak Türkiye Ermenilerinin oluşturduğu çeteler Van, Erzincan ve Erzurum civarında toplanarak büyük gruplar oluşturdular. Ermeni kuvvetlerine, Rus ordusunun depolarında bulunan çok kıymetli yiyecek, cep hane stokları, haberleşme ve ulaşım malzemeleri ile sıhhiye araçları verilmişti. Bu sıralarda Rus ordu karargâhı da Erzincan'dan Erzurum'a nakledilmiş, Kafkas Cephesi Rus Orduları Komutanlığı'na da Yudenitç'ten sonra General Przhevalski getirilmiştir. Özellikle Rus ordugâhının yerinin değiştirilmesinden sonra Erzincan ve çevresindeki Ermenilerin Türk ahali üzerindeki baskı ve zulümleri artmaya başlamıştır. Ermeniler, bölgede Ermeni nüfus çoğunluğunu sağlamak düşüncesiyle, Müslüman halkı, gerek katledip, gerekse zulmederek kaçırıp azınlığa düşürmek istediler. Ermenilerin bölgede idareyi ele almasından Osmanlı ordusunun gelmesine kadar geçen zamanda Müslüman katliamı had safhaya ulaşmıştı. Rus Kafkas Orduları Komutanı Odişelidze bile, "Ermeni birlikleri, kadınlar ve çocuklar dâhil silahsız Türk halkına yönelik kitlesel vahşiliklere girişiyorlar" diyerek mevcut durumu kabullenmişti.¹¹⁷

Asıl katliam Osmanlı Ordusu'nun Erzurum ovalarında görüldüğü zaman başladı. Ermeniler, şehir haricinde Osmanlı ordusuna çete halinde karşı koyuyorlar, dahilde halkı kışlalara doldurup, evlere kapatarak öldürüyorlardı. Bazan kafalarını odunlar üzerinde kesiyorlar, naaşlarını kuyulara dolduruyorlardı. Osmanlı ordusunun ilerlemesi Ermenilerin ümitsizliğini, zulümlerinin şiddetini bir kat daha artırıyor. Bu ümit büsbütün kırıldığı zaman, Ermeni çeteleri azgın bir canavar haline gelmişlerdi. Evleri, binaları yakıyorlar, türbeleri parçalıyorlardı. Yüzlerce erkeği evlere doldurmuşlar, üzerlerine benzin dökerek yakmışlardı. Tren istasyonundaki barakalara Müslümanlar doldurulup, barakaya dışarıdan makineli tüfek ateşi açılmak ve damlarından içeriye el bombası atılarak öldürülmüşlerdir.

Erzurum'da kışlaların, okulların, büyük bina ve hanların bodrumları, odaları, mutfakları ve hamamları balta ile suratları parçalanmış Türk ölüleri ile doldurulmuştu. Ermeniler, müslümanları belli yerlere toplayıp imha ettikleri gibi bizzat evlere girerek aileleri topluca katletmişlerdi. Ermeniler Er-

zurum ve civarında yaklaşık olarak 13.000 kişiyi katletmişlerdir. Erzurum'un ilçelerinden Ilıca'da da 2.000'e yakın kişi öldürülmüştür.

III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın Ermeni mezaliminin durdurulması için General Przhevalski ve General Odişelidze'ye gönderdiği telgraflar da olumlu bir sonuç vermemiş, sadece oyalayıcı nitelikte cevaplar alınmıştır. 10 Şubat 1918'de Brest-Litowsk'taki müzakereler Almanların taleplerinin Ruslarca kabul edilmemesi üzerine kesilmiştir. Bu durum karşısında Rus işgali altındaki sahanın ancak askeri kuvvetle kurtarılacağına inanan Enver Paşa, bu hususta Vehip Paşa'ya gerekli emirleri göndermiştir. Vehip Paşa 12 Şubat'ta Erzincan mütarekesi ile tesbit edilen hattı aşarak Erzurum istikametinde ilerlemeye başladı. 13 Şubat'ta Erzincan, 12 Mart'ta Erzurum geri alındı. Erzurum alındıktan sonra Ermeni çetelerini takip eden Osmanlı birlikleri 13 Mart'ta Hasankale'yi kurtarmışlardır. Daha sonra sırasıyla 16 Mart'ta Tortum, 17 Mart'ta Narman, ve ardından 22 Mart'ta Hınıs geri alındı. 24 Mart'ta Oltu istikametinde ilerleyen Osmanlı birlikleri 25 Mart'ta Oltu'ya girmiştir. Böylece Erzincan ve Erzurum vilayetleri Ermenilerden kurtarılmış oldu.¹¹⁸

Sonuç

Kafkasya ve Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenileri kendi yayılma emelleri için kullanmayı amaçlayan Çarlık Rusyası 19. yüzyılın başlarından itibaren Ermeniler üzerinde hakimiyet kurmaya başlamıştır. Rusya kontrol altına aldığı Eçmiyazın Katagikosluğu vasıtasıyla bütün Ermenileri yönlendirme politikası izlemiştir. Ermeniler ise Rusya sayesinde bağımsız bir devlet kurabilecekleri umuduna kapılmışlardır.

Ruslar, Osmanlılarla yaptıkları savaşlarda Ermenileri Müslümanlar ve Türkler aleyhine kullanmışlardır. Ruslar bu savaşlarda Ermenilerin büyük desteğini görmüştür. Savaş sonlarında da birçok Ermeni Rusya'ya göç etmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı Ermenileri için 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı bir fırsat olmuş, Rus orduları Doğu Anadolu'yu işgal edince yerli Ermenilerden bir kısmı onlarla işbirliği yapmışlar ve Rus işgal kuvvetlerinin hizmetine girmişlerdir. Savaş sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na Ermenilerle ilgili bir madde eklenmiştir. Bu madde ile Ermeni adı ilk kez bir antlaşmada yer almış ve Ermeni meselesi uluslararası politika gündemine girmiştir. Ayastefanos Antlaşmasınının 16. maddesi fazla değişikliğe uğramadan Berlin antlaşmasınının 61. maddesi olarak kabul edilmiştir.

118 Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s. 77-79, 84-117

Rusya ilerdeki stratejilerinin gereği olan bölgeleri, kendisine bağlı unsurlarla, el altında bulundurmak politikası dolayısıyla, teşvik ettiği Ermenilerin isteklerini Ayastefanos'un 16, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine geçirmekle, Osmanlı memleketine müdahale kapısını her zaman açık bulundurmayı hedef almıştır.

Rus Çarı II. Aleksander'ın 1881 yılında bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine, Rusya'nın iç ve dış politikasında önemli değişiklikler meydana geldi. III. Aleksander tahta geçtikten sonra sıkı bir Rus milliyetçiliği politikası izlemeye başladı ve Rusya'nın geleneksel Doğu Hıristiyanlarını himaye siyasetini terk etti.

Yakın Doğu'dan İngilizleri çıkartmak ve müdafaasını temin için Türklerle anlaşmak ihtiyacını hissetti. Bu uzlaşmanın şartlarından biri de Ermenilerden yüz çevirmek, Türkler aleyhine dönük tahriklere karşı koymak idi. Aynı siyaseti kendi ülkesi içinde de uygulamaya başladı.

Rusya'nın takip ettiği bu politika II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumu gören Ermeniler Ermeni meselesini yeniden Avrupa devletlerinin gündemine getirmek istediler ve Rus Hükümeti'ne müracaat ettiler. Rusya'nın kendilerine olumlu cevap vermesi üzerine Eçmiyazın Katagikosu V. Keork, Rusya'dan, Türkiye Ermenistan'ını ve Ermenilerini himayesi altına almasını istedi.

1912 yılında Rusya'nın Ermenilerin isteklerini yerine getirmesi için önemli sebepler vardı. Türkiye'deki Ermeni sorununu canlandırmakla Çar, yalnızca kendi Ermeni uyruklarının bağlılığını yeniden kazanmakla kalmayacak, aynı zamanda Transkafkasya'daki muhtemelen bir anarşi hareketine de darbe indirmiş olacaktı. Ermeniler, yeniden Rusya'nın peşine takılarak, onunla birlikte hareket etmeye başladılar.

1914 Ağustos'unda Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ve Osmanlı Hükümeti'nin seferberlik ilan etmesinden sonra Ermenilerle Ruslar arasında tam bir işbirliği olmuş, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgal edebilmesi için zamanı gelince verilecek vazifeleri yapmak konusunda da anlaşmaya varılmıştı.

Rusya ile Osmanlı Devleti arasında savaş başlamadan yaklaşık bir ay önce Çar tarafından Ermenilere hitaben neşrolunan beynamede Osmanlı Ermenileri isyana davet edilmiştir. Rus hükümeti savaşın başında Türk Ermenilerini silahlandırmak ve savaş sırasında ülke içinde ayaklanma çıkartmak için para yardımında bulunmuştur. Gönüllü birlikleri Türk ordusunun savunma hattını yarıp, ayaklananlarla birleşerek cephe ve cephe gerisinde anarşi yaratacak, bununla birlikte Rus ordularının geçişini ve Doğu Anadolu'yu ele geçirmesini kolaylaştıracaktı. Bunun üzerine Türkiye'den Ermeni ileri gelenle-

ri Rusya'ya geçip alayların kurulmasında görev aldılar ve Doğu Anadolu'daki Ermenilerin çoğu Rusya'ya geçerek gönüllü alaylarına yazıldılar. Osmanlı ordusundaki Ermeniler de büyük çapta firar ederek çetelere katılmışlardır.

Ermeni gönüllü alayları, Doğu Anadolu'da Rus ordularına öncülük görevi yaptıkları gibi savaş başladığı zaman top ve makineli tüfeklerle teçhiz edilerek Türk sınırına sürülmüşler, bu alaylar, geçtikleri İslam köylerini yağma ve talan ettikleri gibi beşikteki çocuğuna varıncaya kadar katletmişlerdir. Bu zulmü işiten daha gerilerdeki köylerin kadın, çocuk ve ihtiyar evleri terk ederek daha içerilere kaçmış ve kısa zaman sonra Erzurum, Van ve Bitlis gibi merkezler bu perişan insanlarla dolmuştur. Erkekleri askerde olan bu köylerin halkı ya Ermeni vahşetine kurban gitmişler veya içerlerde sefaletle ölmüşlerdir.

Rusya'nın 1917 yılında Birinci Dünya Savaşından çekilmesi üzerine Rusların çekildikleri bölgelerde bulunan Ermeni birlikleri Müslüman ahaliyi katliâma girişmişlerdir.

Ermeni mezaliminin durdurulması için Ruslar nezdinde yapılan teşebbüsler de bir sonuç vermeyince Türk askerleri başlarının çaresine bakarak bölgeyi Ermeni işgalinden temizlemiş ve Ermeni mezalimine son vermiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA. Y. PRK. BŞK, 1/43.
BOA. Y. PRK. EŞA, 4/20.
BOA. Y. PRK. TKM, 5/4.
BOA., A. MKT. MHM, 644/11; BOA., Y. PRK. HR, 35/39.
BOA., BOA., Y. PRK. HR, 19/37.
BOA., DH. SYS, 23/16.
BOA., DH. SYS, 712/4.
BOA., HR. SYS, 1342/3
BOA., HR. SYS, 2363/1.
BOA., HR. SYS, 2363/5_ 11-12, 29, 31.
BOA., HR. SYS, 2770/2.
BOA., HR. SYS, 2871/1_125.
BOA., HR. SYS, 2871/1_27.
BOA., HR. SYS, 2871/1_28.
BOA., HR. SYS, 2871/1_4.
BOA., HR. SYS, 2871/1_7.
BOA., HR. SYS, 2872/2_ 135143.
BOA., HR. SYS, 2872/2_ 167-175.
BOA., HR. SYS, 2872/2_ 1933.
BOA., HR. SYS, 2872/2_ 7591, 103106, 111113, 163166.

Gazi

Akademik
Bakış

103

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008

- BOA., HR. SYS, 2872/2_117-123.
BOA., HR. SYS, 2872/4_110113.
BOA., HR. SYS, 2876/2.
BOA., HR. SYS, 2879/6.
BOA., Y. A. HUS, 511/115.
BOA., Y. A. HUS, 520/131.
BOA., Y. A. HUS, 520/56.
BOA., Y. MTV, 302/94.
BOA., Y. MTV, 309/7.
BOA., Y. PRK. BŞK, 33/96.
BOA., Y. PRK. EŞA, 12/25.
BOA., Y. PRK. HR, 13/81.
BOA., Y. PRK. ZB, 6/42; BOA., HR. SYS, 2768/58.
BOA., Y.A. HUS, 239/31.
BOA., Y.A. HUS, 239/69.
BOA., Y.A. HUS, 240/60.
HR. SYS. 2872/3_53.
HR. SYS. 2876/3_1.

Tetkik Eserler

- ALLEN W.E.D. -Paul Muratoff, 1828-1921, Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966.
BAYUR Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.I, Ankara 1991.
BEYDILLI Kemal, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988.
DEMİREL Muammer, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, Ankara 1996.
GÖYÜNÇ Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983.
GÜRÜN Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.
KAÇAZNUNI Ovanes, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, İstanbul 2005.
KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.VIII, Ankara 1983.
KOCABAŞ Süleyman, *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir*, İstanbul 1987.
KURAT Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.
Kutsal Ermeni Papalığı, *Eçmiyazin Kilisesinde Stratejik Savaşlar*, Truva Yay., İstanbul 2005.
KÜÇÜK Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul 1984.
Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rus İlişkileri (1841-1921), 3 cilt, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006.
Ottoman Archives, Yıldız Collection, *The Armenian Question*, c.III, İstanbul 1989.

Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)

PERİNÇEK Mehmet, *Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*, İstanbul 2007.

SARAY Mehmet, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1985.

SARAY Mehmet, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 2005.

SHAW Stanford-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. Mehmet Harmancı), c.II, İstanbul 1983.

ŞAHİN Recep, *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988.

ŞİMŞİR Bilal, *Osmanlı Ermenileri*, (Türkçesi: Şinasi Orel), Ankara 1986.

ŞİMŞİR Bilal, *British Documents On Ottoman Armenians*, Vol. II, Ankara 1989.

TÜRKGELDI Ali Fuat, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye*, (Yayına haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1987.

UÇAROL Rıfat, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı İngiliz Antlaşması*, İstanbul 1978.

UÇAROL Rıfat, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1985.

URAS Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.

YILDIRIM Hüsametdin, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri(1914-1918)*, Ankara 1990.

Gazi

Akademik
Bakış

105

Cilt I, Sayı 2
Yaz 2008